

BORALTAN FACIASI: TÜRK KÖKENLİ SOVYET VATANDAŞI MÜLTECİLERİN SOVYETLER BİRLİĞİ'NE İADESİ (1945)

İsmail KÖSE*

ÖZET

Sovyet Rusya kuruluşundan itibaren dünyaya barış mesajları vermiş, buna karşın idaresindeki halkları baskı ile yönetirken, yakın çevresine Marksizm ihraç etmeye çalışmıştır. II. Dünya Savaşı'nda elde edilen galibiyet Sovyet Rusya'ya Çarlık benzeri yeni yayılmacı politikaları uygulamaya koyma fırsatı sağlamıştır. Bu fırsatı kazanca çevirmek yolunda Sovyet lideri Josef Stalin ve Dışişleri Komiseri V. Mihailoviç Molotov Türk Boğazları'nda egemenlik ve Doğu Avrupa ile Ortadoğu'da etkinlik kurmak için çalışmışlardır. Stalin ve Molotov savaş bittiğinde Türkiye'nin yalnız başına kalmasını istiyordu ve bu dileği Yalta Konferansı'nda (1945) dile getirmişlerdi. İlk başta İngiltere'nin Sovyet taleplerine direnmesi Türkiye'ye yönelik politikada farklı bir yöntem izlenmesine neden olmuştur.

Savaşın son senesi olan 1945 yılı Mart ayında Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e 1925 yılında imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık (Saldırmazlık) Antlaşması'nın süresinin uzatılmayacağı, Haziran ayında ise Kars ve Ardahan'ın iadesi ile Boğazların statüsünün yeniden ele alınması gerektiği bildirildi. Bu esnada yaşanan diğer kriz Savaş başladıktan hemen sonra Türkiye'nin doğu sınırına kaydırılmış Sovyet Ordusu'ndan firar ederek Türkiye'ye sığınmış 243 Türk kökenli Müslüman Sovyet asker ve subayının iadesi sorunu idi. Türkiye söz konusu mültecilerin bir kısmını 1945 yılı Şubat ayında başlayan müttefiklik ilişkileri ve müteakiliyet esasıyla zorla iade etmeye karar vermiş ve 195 kişi Kars sınırında Sovyet askerlerine teslim edilmiştir. Bu çalışmada, söz konusu iade hadisesiyle ilgili arşiv vesikaları incelenerek Sovyet vatandaşı Türk kökenli Müslüman asker mültecilerin iade süreci ve sonuçları irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Sovyetler, Stalin, İade, Türk Kökenli Müslüman Mülteciler.

* Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi, Trabzon, ismailkosetr@ktu.edu.tr

**TOURIST PROMOTION AND PROPAGANDA ACTIVITIES
IN THE PERIOD OF PRESS-EDITION AND TOURISM
GENERAL DIRECTORATE**

ABSTRACT

Soon after its foundation, Soviet Russia (SU) had been expressing peace messages to the world whilst it was ruling the country by oppressive policies and trying to export Marxism to periphery. The decisive victory achieved by WWII granted SU a new chance for readmission of Tsarist imperial policies. To turn this opportunity into gain Josef Stalin and Foreign Affairs Commissar V. Mihailoviç Molotov tried to obtain sovereignty in Turkish Straits and dominance on Eastern Europe and the Middle East. Both were working for a lonely Turkey after the war and had declared this wish during Yalta Conference (1945). British opposing to SU demands at the beginning implied Stalin and Molotov to admit a new method for achieving their desires from Turkey.

The year of 1945 which was the last year of the war, Turkey's Ambassador to Moscow Selim Sarper in March was told that the 1925 Friendship and Neutrality Treaty would not be extended and in June of the same year, it was told that SU should have some bases in Turkish Straits and two Turkish cities Kars and Ardahan should be ceded to SU. Meanwhile, another crisis between both countries was readmission of 243 Muslim Soviet soldiers and officers of Turkish origin who had fled to Turkey during Soviet shift of some units to Turkey's eastern borders. Said soldier refugees had settled in Yozgat Refugee Camp until 1945 and after Turkey's declaration of war on Germany and Japan Turkey and SU had become allies so-called on paper. Turkey, decided to surrender those soldier refugees to SU forcibly and 195 of them surrendered to SU soldiers in Kars City's border. In this paper, archival documents related to that case will be examined and the process which Turkish origin refugee soldiers surrendered will be focused on.

Key Words: Soviet Union, Stalin, Readmission, Turkish Origin Muslim Refugees

GİRİŞ

Türkiye, II. Dünya Savaşı başladıktan bir buçuk ay sonra, 19 Ekim 1939 tarihinde imzaladığı ittifak antlaşması nedeniyle İngiltere'nin bulunduğu kampa yer alıyordu. Buna rağmen Fransa'nın beklenenden çok daha hızlı bir şekilde çökerek 22 Haziran 1940'da teslim olması, Yunanistan'ı işgal ederek sınırlarına dayanmış Nazi Almanya tehlikesi nedeniyle savaşa katılmama politikası kapsamında 1945 yılı Şubat ayına kadar tarafsız kaldı.¹ Türkiye'nin sembolik de olsa Savaş'a taraf olmasında Yalta Konferansı önemli bir dönüm noktasıdır. Zira, 1945 yılının 4-11 Şubat tarihleri arasında toplanan Yalta Konferansı, II. Dünya Savaşı'nın son yılında müttefik devlet başkanları düzeyindeki ilk buluşmadır. Konferans'ın ilk gün toplantılarında savaş sonrası Almanya, ertesi gün Birleşmiş Milletler (BM) ve Güvenlik Konseyi'nin çalışma usulleri ele alındı ve savaş sonrasında üç büyük gücün birlikte hareket etmesi konusunda uzlaşma sağlanarak, sadece Mihver güçlerine savaş ilan eden devletlerin BM toplantısına çağırılması kararlaştırıldı.²

Milletler Cemiyeti'nin yerini alacak daha etkin ve geniş tabanlı uluslararası bir yapı olması planlanan BM'nin kuruluşunun şekilleneceği San Francisco Konferanslarına, sadece Mart ayı başına kadar Almanya ve Japonya'ya savaş ilan eden devletlerin davet edilmesine karar verildi. Savaşın başından itibaren beş yıl altı ay sürdüğü savaşa dahil olmama politikasından vazgeçmek zorunda kalan Türkiye, 23 Şubat 1945 tarihinde Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etti. Savaşın son aylarında gerçekleşen bu ilanla fiilen olmasa da kâğıt üzerinde resmen Almanya ve Japonya ile savaşan durumda, ABD, İngiltere ve Sovyetler Birliği ile de müttefik olunmuştu. Yalta'da Balkan devletleri arasında bir federasyon kurulması ve Türkiye'nin de bu federasyona dahil olması gündeme gelmiş, Stalin ile Molotov, Türkiye'nin böyle bir federasyona katılmasının çok acil olmadığını söyleyerek Türkiye'yi dışarıda bırakmaya çalışmıştı.³ Konferans

1 Fransızların Alman sınırına inşa ettikleri Maginot Savunma Hattı'nın olası bir Alman işgalini engelleyebileceği düşünülüyordu. Bkz. **Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, II. Dünya Savaşı Koleksiyonu** (bundan sonra **ATASE II. DSK** şeklinde kısaltılacaktır), 23/02/1940, Belge No: 1-156-2.

2 Winston S. Churchill, **Triumph and Tragedy, The Second World War VI**, Houghton Mifflin Company, USA, 1981.s. 316-318.

3 **Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers The Conferences at Malta and Yalta 1945**, Government Printing Office, Washington, 1955. s. 876, 881.

toplandığı esnada hükümet güdümlü Sovyet radyo ve gazetelerinde, “*Türkiye’de Alman zaferinin istendiğini*” ima eden haberler yayınlanmaktaydı.⁴ Açıkça görüldüğü gibi Stalin ve Molotov savaş sonrası planları için Yalta’da Türkiye’yi yalnızlaştırmaya çalışıyorlardı.

Sovyetlerin bulunduğu Müttefiklerin içinde yer alınmasına karşın, Sovyet lideri Stalin özellikle savaşın son iki yılında Türk Boğazlarında egemenlik paylaşımı ve üs isteklerini sıklaştırmıştı. Stalin’in geleceğe yönelik planları dostane değildi ve bu durum Mart ayında Sovyet Dışişleri Komiseri Molotov tarafından Moskova Büyükelçisi Selim Sarper’e verilen nota ile açığa çıktı. Molotov benzer talepleri savaş başladıktan hemen sonra 1939 yılı Eylül-Ekim aylarında Moskova’ya giden Şükrü Saraçoğlu ile yapılan görüşmelerde de gündeme taşımıştı.⁵

Stalin ve Molotov, Yalta Konferansı görüşmelerinde Türk Boğazlarında egemenlik taleplerini ABD ve İngiltere’ye kabul ettirmeye çalışıp ilk adımı atmış özellikle Churchill, Akdeniz’deki İngiliz çıkarlarını göz önünde tutarak Sovyet taleplerine direnmişti. Bunun üzerine bir sinir harbi uygulamaya konularak Büyükelçi Selim Sarper’e, önce 1925 yılında imzalanan ve en son 7 Kasım 1935 tarihinde 10 yıl temdit edilen Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması’nın artık uzatılmayacağı bildirildi.⁶ Haziran ayında ise talepler bir adım ileri taşınarak dostluk antlaşmasının yenilenebilmesi için Kars ve Ardahan’ın Sovyetler’e verilmesi ve Boğazlar’dan üs şartı ileri sürüldü.⁷ Böylece Türk-Rus ilişkilerinde Bolşevik Devrim (1917) sonrası başlayan ve 1921 yılında imzalanan Moskova Antlaşması ile resmîyet kazanan, 1925 yılında Paris’te imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması ile karşılıklı güven zeminine oturan barış dönemi 1945 yılına gelindiğinde, 28 yıl sonra yeniden büyük bir krizle karşı karşıya kaldı.

4 Mustafa Sıtkı Bilgin ve Steven Morewood, “Turkey’s Reliance on Britain: British Political and Diplomatic Support for Turkey against Soviet Demands, 1943-47”, *Middle Eastern Studies*, C 40, No. 2, Mart 2004. s. 40.

5 Bilgi için bkz. Yaşar Semiz ve Birol Akgün, “Dostluktan Krize: İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türk-Rus İlişkileri”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, C 8, Yıl 7, Sayı 14. 2007. s. 239-270.

6 İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)*, C I, TTK Yayınları, Ankara, 1983. s. 265-

7 Süleyman Seydi, *An Outline of 2000 Years of Turkish History*, Ministry of Culture and Tourism, Ankara, 2009. s. 158-159.

Savaşın galibi Sovyetler'den gelen tehditlere karşı denge ve uzlaşma arandığı esnada ilişkilerde ikinci bir kriz patlak verdi. Sovyetler, müttefiklik statüsü kapsamında savaş esnasında Türkiye'ye sığınmış olan Sovyet vatandaşı Türk kökenli asker mültecilerin iadesini talep etmekteydi. Sovyetler'den gelen isteğe karşın çoğunluğu Yozgat'taki mülteci kampında yaşamakta olan ve diğerleri İstanbul ya da Sivas'taki akrabalarının yanında yerleşmiş bulunan asker mülteciler Sovyetler'e iade edildiklerinde öldürülecekleri endişesiyle geri dönmek istemiyorlardı. Savaş süresince sadece Sovyetler'den değil Suriye, Yunanistan, Almanya, Fransa ve ulaşabilen diğer yerlerden sivil ve asker mülteciler Türkiye'ye sığınmıştı.⁸ Bu tarihte siyasi mültecilerin statüsünü düzenleyen Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin 1951 tarihli Cenevre Sözleşmesi imzalanmamıştı. Buna karşın mültecilerin durumu siyasi sığınmacı konumu ile uyumluydu ve geri iade edilmeleri için hukuki bir zorunluluk yoktu. Ayrıca, 1864 tarihli Cenevre Sözleşmesi Protokolleri de mülteci asker kişilerin durumu ile ilgili iltica edenlerin lehinde yeni düzenlemeler getirmişti.⁹ Aynı tarihte Avrupa'daki kamplarda da Alman Ordusunda savaşmış çok sayıda Türk uyruklu Müslüman esir bulunmaktaydı.

İade meselesi hassas bir konuydu, Türkiye'yi savaş dışı tutmayı başarmış olan İsmet İnönü Sovyetlerle mevcut anlaşmazlıklara bir de mülteci krizinin eklenmesini istemiyordu. Mevcut durum değerlendirilerek Sovyetlere bir jest yapılmasına, mültecilerin müttefiklik ilişkisi içerisinde ve mütekabiliyet ilkesi doğrultusunda iade edilmesine karar verildi. Karar, Selim Sarper'e verilen, Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın süresinin uzatılmayacağını belirten üstü kapalı tehdit yüklü Sovyet notasından bir buçuk ay sonra alındı. Kararın uygulanması en az alınması kadar zordu. Hayatlarından endişe eden mülteciler geri dönmek istemiyor hatta iade durumunda kaçacaklarını söylüyorlardı. Ayrıca, böyle bir uygulamanın kamuoyu tarafından öğrenilmesi de tepkilere neden olacaktı. İadenin gizlilik içinde, tüm emniyet tedbirleri alınarak yapılması gerekiyordu. Bu nedenle iade esnasında ve sonrasında sıkı bir sansür uygulandı. Sansür uygulaması, süreçle ilgili sağlıklı bilgi akışını engelleyerek, daha sonraki yıllarda iade hadisesiyle alakalı çok sayıda sansasyonel, doğruluğu tartışmalı rivayetin

8 Mehmet Vedat Gürbüz, **An Overview of Turkish-American Relations and Impact on Turkish Military, Economy and Democracy, 1945-1952**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Wisconsin, Madison, 2002. s. 40.

9 Tim Hiller, **Sourcebook on Public International Law**, C I-II, Cavendish Publishing Ltd., London, 1998. s. 671-672.

oluşmasına, yaşanmamış hadiselerin yaşanmış gibi nakledilmesine ve sayıların abartılarak, sanki bir değil birkaç iade hadisesi yaşanmış gibi kaydedilmesine sebebiyet verdi.

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü liderliğinde alınan iade kararı Türk tarih geleneğinde bir ilktir. Zira Osmanlı Dönemi'nde de benzer hadiseler yaşanmış fakat Çarlık Rusyası'nın iade talepleri reddedilmişti. 236 yıl önce, 1709 yılında İsveç Kralı XII. Karl (Demirbaş Şarl) Rus Çarı Deli Petro'nun eline düşme için Osmanlı Devleti'ne sığınmış ve iade edilmemişti. Yine yaklaşık 100 yıl önce 1848 yılında Osmanlı Devleti'ne sığınan Macar ve Polonyalı mültecilerin iadesi de reddedilmişti. Her iki talep de 1945 yılıyla benzer şekilde Çarlık Rusyası'ndan gelmişti.¹⁰ Mültecilerin Türk kökenli ve Müslüman olması iadeyi zorlaştıran diğer bir etkidir. Lakin İnönü Hükümeti Sovyetler ile sorun istemiyordu, Türkiye dışındaki Türklerin varlığı görmezden geliniyordu ve devlet ricali iadede yeni irade bildirme taraftarıydı. Dönemin arşiv vesikalarındaki ilgi çekici bir saptama bu dönemdeki politikayı açıkça ortaya koymaktadır. Şöyle ki, bakanlıklar, başvekâlet, genelkurmay başkanlığı ve cumhurbaşkanlığı arasındaki yazışmaların hemen tamamında asker ya da sivil Türk kökenli kişiler, Türklükleri yok sayılarak "Rus" ya da "Rus uyruklu" şeklinde kaydedilmiştir.¹¹

Sovyet vatandaşı Türk kökenli Müslüman mültecilerin iadesi hukuki olmayan çok ötesinde siyasi bir karardır ve Demokrat Parti (DP) iktidara geldikten sonra Cumhurbaşkanı İnönü'nün tercihi sorgulanarak sert eleştirilere muhatap olmuştur. Uygulamadaki gizlilik ve sansür nedeniyle mültecilerin sayısı, iade şekli ve akıbetleri hakkında çok sayıda bilimsel temelden yoksun yazı kaleme alınarak hadisenin objektif tarih süzgecinden geçirilip akademik formatta değil, siyasi amaçlara hizmet edecek şekilde nakledilmesi tercih edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı zikredilen konudaki çelişkili, tutarsız ve karmaşık rivayetleri birincil vesikalar ışığında açıklığa kavuşturmaktır. Çalışmada, konu asker mültecilerin iadesi ile sınırlı tutulup, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Genel Kurmay Başkanlığı ATASE Arşivi, Iğdır ve Yozgat Valilikleri'nin yazışmaları, dönemin gazeteleri ve ilgili ikincil kaynaklar akademik süzgeçten

10 Bkz. Enver Ziya Karal, **Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, Ankara: V. C, 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, 2007. s. 214-218; **New York Daily Times**, "Latest Intelligence, Senate", December 13, 1851.

11 **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri** (Bundan sonra "BCA" şeklinde kısaltılacaktır), 04/11/1941/Fon 0301000 Kutu 100, D. 648, S 5.

geçirilerek, 70 yıl önce yaşanmış iade hadisesi, içinde bulunulan tarih diliminin dayatmış olduğu şartlar göz önünde bulundurulmak suretiyle açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır.

II. Dünya Savaşı Esnasında Mülteci Hareketleri ve Türkiye'deki Mülteci Kampları

Asker mültecilerin iade kararının daha iyi anlaşılabilmesi için Sovyet politikalarıyla, II. Dünya Savaşı dönemindeki göç ve iltica hareketlerine göz atmak yerinde olacaktır. Kırım Savaşı (1856) sonrasında Batı'daki ilerleyişini zorunlu olarak durdurup Orta Asya'yı işgale yönelen Çarlık Rusyası, Türk Hanlıklarını ortadan kaldırarak bölgede hızlı bir Ruslaştırma politikası uygulamaya başladı. Orta Asya Hanlıkları'nın bir türlü bitmeyen iç çekişmelerinden ve çağın getirmiş olduğu teknolojik yoksunluklarından yararlanan Rusya, I. Dünya Savaşı başladığında Orta Asya ve Karadeniz'in kuzey sahillerindeki Türk topluluklarının yaşadığı toprakların hemen hemen tamamını işgal etmişti.¹² 1917 Devrimi sonrasında Çarların söz konusu politikasını devam ettiren Bolşevikler, Türk topluluklarını Ruslaştırmaya yönelik, asimilasyon temelli, dini inançları özgürce yaşamayı yasaklayan bir yönetim şekli uyguladılar.¹³

Baskı ve Ruslaştırma uygulamaları karşısında Rus işgal bölgesinde kalan Türk toplulukları fırsat buldukça Türkiye'ye iltica etmek için girişimde buldular. Örneğin, 1931 yılında Kızılçakçak (1961 yılında adı Akyaka olarak değiştirilmiştir) mevkiinde bir grup Türk kökenli mülteci Türkiye'ye sığındı. Mültecileri yakalamaya çalışan Sovyet askerleri sıcak takip yaparak Türk sınırını ihlal etti ve sınırdaki Türk birlikleri ile Sovyet askerleri arasında silahlı çatışma yaşandı. Zikredilen tarihlerde bu tür hadiseler Iğdır ve Kars'ın Kızılçakçak (Akyaka) yerleşimi mevkiinde birkaç kez tekrarlandı. Ardahan mıntıkasındaki çatışmada bir Türk askeri yaşamını yitirdi.¹⁴ Benzer hadiseler kuzeyde Artvin sınırında da

12 Baymirza Hayit, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleri Tarihi**, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2004. s. 41-267; Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, 3. Baskı, TTK Yayını, Ankara, 2014.

13 Bkz. Emel Esin, **Türkistan Seyahatnamesi**, TTK Yayını, Ankara, 1997; Ayrıca bkz. Mustafa Sıtkı Bilgin, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Uzak Şark Türkleri'nin Sovyet Esareti Altına Düşmesi ve Ayaz İshaki'nin Siyasi Mücadelesi", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, S 216, 2004. s. 12-19; Ronald Wixman, "Sovyetler Birliği'nde 'Etnik Kimlik' Terim ve Konseptler", **Kafkasya Yazıları**, S 7, Güz 1999. s. 27-29.

14 **BCA**, 11/08/1931 /Fon 0301000 Kutu 248, D. 676, S 7.

yaşanıyor, Sovyet sınır birlikleri, sivil veya asker ayrımı yapmadan sınırı aşarak Türkiye'ye iltica etmeye çalışan mültecilerin üzerine ateş ediyordu.¹⁵ Örneğin Arapkir'in güneyinde yaşanan bir hadisede Aras Nehri'ni aşmaya çalışan sivil mülteciler üzerine ateş açılmış, 19 kişi yaralı olmak üzere 38 kişi Türkiye'ye iltica edebilmişti. Bu tarihten üç yıl sonra, 1933 yılında Kars Valiliği üç ay içerisinde, 1.745 kişinin Sovyetler'den kaçarak Türkiye'ye iltica ettiğini bildirdi. Mültecilerin ifadesine göre Ahıska ve Ahılkelek'te yaşamakta olan yarım milyona yakın kişi Türkiye'ye iltica etmek için fırsat beklemekteydi.¹⁶ Türk kökenli mülteciler ya da ihtida ederek Türk ismi alanlardan gerekli şartları taşıyanlar, Bakanlar Kurulu Kararı ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile vatandaşlığa alınmaktaydı.¹⁷ Sınır çatışmalarına rağmen bu dönem Türk-Sovyet ilişkilerinin karşılıklı güven üzerinde temellendiği bir devreye rast gelir. Dolayısıyla sınır sorunlarının çözümü için 1933 yılında müşterek bir komisyon kuruldu.¹⁸

Sovyetler'in uyguladığı baskıcı politikalar nedeniyle II. Dünya Savaşı öncesinde yaşanan iltica hareketlerinin savaş başladıktan sonra artması beklenebilirdi. Sovyetler Birliği savaş başlamadan bir yıl önce, sınır boyundaki halkların karşılıklı olarak iki ülke topraklarında serbest hareket edebilmelerini sağlayan 1928 tarihli Hudut Sözleşmesi'ni "*sınır halkları artık ait oldukları devlet topraklarına alıştırılar*" gerekçesiyle yürürlükten kaldırdı. Buna ek olarak Sovyetler, savaş başladıktan hemen sonra sınır kontrollerini sıkılaştırdılar, Türkiye'yi kendi politikaları doğrultusunda yönlendirebilmek için ve olası bir Türk-Alman işbirliğine karşı sınıra askeri birlikler kaydirdılar. Belirtilen tedbirler sonrasında Sovyet sınırından Türkiye'ye yönelik iltica akını hemen hemen durdu.

Sovyet ordusunun yaklaşık beşte biri Türk kökenli Müslüman askerlerden oluşuyordu ve tüm ordudaki Türk asker rakamı ortalama 1 milyon civarındaydı. Türk kökenli Müslüman askerlerin bir kısmı Sovyet subaylarının kötü muamelesinin de etkisiyle Savaş esnasında Almanya'ya sığınmaktaydı. Sovyetler'in Türkiye sınırına konuşlandırdığı birlikler içinde Türk kökenli asker ve subaylar

15 **BCA**, 06/07/1929 /Fon 0301000 Kutu 247, D. 674, S 14.

16 Çağatay Benhür, **Stalin Dönemi Tür-Rus İlişkileri (1924-1953)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2008. s. 186.

17 **BCA**, 29/05/1936 /Fon 0301812 Kutu 65, D. 45, S 8; **BCA**, 28/05/1938 /Fon 0301812 Kutu 83, D. 46, S 8.

18 **BCA**, 05/11/1631 /Fon 0301000 Kutu 248, D. 676, S 14.

da bulunuyordu. Bunların kaçabilenleri de Türkiye'ye kaçmaya çalışmaktaydı.¹⁹ Türk kökenli Sovyet vatandaşı asker mültecilerin Türkiye'ye ilticası söz konusu şartlar altında gerçekleşti. Subay ve asker geçişleri hariç, Doğu Sovyet sınırlarındaki durgunluğa rağmen diğer ortak sınırlardan ve komşulardan ya da sınır paylaşılmayan savaşan devletler tabiiyetinden olup savaştan kaçan mülteciler savaş süresince Türkiye'ye sığınmaya devam etti.²⁰

Sınırdaki sıkı denetimlere ve birlik kaydırma girişimlerine ek olarak Sovyetler, Türk kökenli subayları casusluk yapmak üzere Türkiye'ye gönderiyorlardı. Bunlardan bir tanesi olan Rus Basın Ataşesi ve İstihbarat Subayı İsmail Ege, Büyükelçi Sergei Vinogradov'un 1942 yılında Türkiye'ye karşı casusluk teklifini reddederek görevinden istifa etmiş ve Türkiye'ye sığınmıştı.²¹ Vinogradov savaş başladıktan bir yıl sonra, 1940 yılında Ankara'ya atanmıştı. Ege, iade edilen mülteciler arasında yer almayacaktır.

Savaş süresince Türk kökenli olduğu iddia edilen Sovyet vatandaşlarının casusluk maksadıyla Türkiye'de kullanılmasından vazgeçilmemiştir. Savaşın başında yakalanan Türkçe konuşabilen iki casus 1941 yılında 15 ve 20 yıl ağır hapse mahkûm edildi. Casusluk faaliyetleri o kadar ileri götürüldü ki, İran'ın işgalinden sonra Tahran'da ele geçirilen Kudüs Müftüsü Emin El-Hüseyin'in şoförü casusluk yapmak üzere Türkiye'ye gönderilmiş, şoför yakalanarak sorgulanmıştır. Zikredilen yıllarda Sovyetler, Türk ordusundaki uçak mevcutlarını, birliklerin konuşlanma durumunu, İran'a saldırma niyetini ve en önemlisi orduda varsa Alman askerlerini ve bu askerlerin kıtalarıyla yaka numaralarını öğrenmek istiyordu. Savaş süresince bu tür vakalar devam etmiştir.²² Söz konusu faaliyetler Sovyetler'in Türkiye ile ilgili niyet ve beklentilerini açıkça ortaya koymaktadır.

Türkiye, sınırında yukarıda bahsedilen gelişmeler yaşanırken, mülteci akını ile baş edebilmek amacıyla bazı yeni uygulamaları yürürlüğe koydu. Savaş başladıktan hemen sonra mültecilerin iskânı için farklı illerde kamplar oluşturuldu ve savaş başladıktan üç yıl sonra Genelkurmay Başkanlığı tarafından 15 Temmuz 1942 tarihinde Türkiye'deki asker mülteci kamplarını ve kamplarda bulunan

19 Bilgin, a.g.m., s. 14.

20 **BCA**, 28/05/1941, Fon 080180102 Kutu 95, D. 45, S 2; **BCA**, 26 Şubat 1938 /Fon 0301000 Kutu 230, D. 546, S 10.

21 **Dünya**, "1942 Yılında Türkiye'ye Sığınan Rus Basın Ataşesi ve Gizli Servis Subayı İsmail Ege'nin Bir Makalesi", 23 Mart 1954.

22 **BCA**, 31/01/1942 /Fon 0301000 Kutu 100, D. 648, S 11; **ATASE II. DSK**, 10/09/1941, Belge No: 1-019-1.

mülteci sayılarını gösteren bir harita ile cetvel hazırlandı. Harita üzerinde Türkiye'deki asker mültecilerin *enterne*²³ edildiği kamplar ve milliyetlerine göre mülteciler farklı renklerle gösterildi. Genelkurmay Başkanlığı'nın hazırladığı harita ve ekindeki cetvel 1942 yılı ortasında Türkiye'de yedi adet asker mülteci kampı bulunduğunu göstermektedir. Kamplar alfabetik sırayla: Adana, Ankara, Erdek, Isparta, Niğde, Sivas ve Yozgat illerinde yer alıyordu. Sivas'taki kamp boştu dolayısıyla harita üzerinde gösterilmemiştir.²⁴

Deniz hududu yakınında yer alan tek kamp olan Adana'da sadece İngiliz mülteciler bulunmaktaydı ve bunlar yeşil renkle gösterilmiştir. Adana'daki kampta yedi İngiliz er vardı. *Enterne* edilen askerlerin konulduğu Yozgat ve Ankara'da bulunan iki kamp karmaydı, diğer dört ildekiler karma değildi. Ankara'daki kampta ikisi erbaş iki Alman (harita üzerinde açık mavi); üç subay, altı erbaş olmak üzere dokuz Fransız (sarı); altı subay, yedi erbaş, 15 er olmak üzere 28 İtalyan (mor); altı subay, bir erbaş, bir er olmak üzere sekiz Rus (kahverengi); bir İngiliz subay (yeşil); 12 subay, sekiz erbaş, sekiz er olmak üzere 28 Amerikan (koyu mavi); 105 subay iki er Yunan (turuncu) askeri mülteci bulunmaktaydı. 1942 yılı Temmuz ayında Kampın mevcudu 76 idi.²⁵

Diğer karma kamp olan Yozgat'ta; bir er, 10 askeri memur olmak üzere toplam 11 Alman; bir erbaş, bir er olmak üzere toplam iki Fransız; bir erbaş, iki er toplam üç İtalyan; 13 subay, 103 er, bir askeri memur Türk kökenliler dahil toplam 117 Rus; bir erbaş, 11 er toplam 12 Bulgar; bir İngiliz er ve bir İspanyol er bulunmaktaydı. Türk kökenli Sovyet vatandaşı askerler dahil en çok Rus bulunan kamp Yozgat'taydı. 1942 yılı Temmuz ayında tüm Türkiye'de bulunan kamplardaki toplam Rus asker mülteci sayısı 125 idi ve bunların sekizi Ankara'da kalan 117 kişi Yozgat'taki kampta tutulmaktaydı. Kampın mevcudu 147 idi.²⁶

23 Fransızca asıllı askeri bir deyim olan "*enterne*" kelimesinin Türkçe karşılığı "gözüne almak" "etkisizleştirmek" "denetim altında tutmak" şeklinde ifade edilebilir. Söz konusu kullanımlar yapılan işleme göre değişmekte ve işlemi tek kelimeyle ifade edilebilecek tam Türkçe karşılık bulunmamaktadır. Dönemin askeri vesikalarında da kelimenin orijinali tercih edildiğinden bu çalışmada yabancı kökenli bir kelime olmasına karşın, çalışılan alanla ilgili teknik bir terim olması ve konu bütünlüğünü muhafaza edilebilmesi keyfiyeti de göz önünde bulundurularak tam anlamı karşılamayan Türkçe karşılıkların değil teknik bir terim olan "*enterne*" sözcüğünün kullanılması tercih edilmiştir. Bkz. http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bati&arama=kelime&gu-id=TDK.BATI.575a83003b1758.94903790 (10.06.2016).

24 **ATASE II. DSK**, 15/07/1942, Belge No: 1-031-1.

25 **ATASE II. DSK**, 15/07/1942, Belge No: 1-031-1; Belge No: 1-032-2.

26 **ATASE II. DSK**, 15/07/1942, Belge No: 1-031-1; Belge No: 1-032-2.

Karma olmayan Bandırma İline bağlı Erdek'teki kampta 11 subay, 166 erbaş, 72 er olmak üzere toplam 249 Fransız mülteci askeri bulunmaktaydı. İsparta'daki kampta da üç subay, 32 erbaş, 63 er ve üç askeri memur toplam 101 Fransız askeri vardı. Sivas'taki kamp boştu, Niğde'deki kampta 105 subay ve iki er, toplam 107 Yunan asker mülteci bulunmaktaydı.²⁷ Harita üzerindeki işaretleme ve notlardan bu kampın 1942 Temmuz ayından önce tamamen boşaltıldığı anlaşılmaktadır. Niğde kampındaki Yunan mültecilerin başka bir kampa nakledilmemiş olması mültecilerin Yunanistan'a geri iade edildiklerini göstermektedir. Niğde dahil dört kampın hiçbirinde farklı tabiiyetten mülteci asker yoktu. Savaşın ilk üç yılında Türkiye'deki kamplarda toplam 161 subay, 225 erbaş, 288 er, 14 askeri memur olmak üzere toplam 688 mülteci asker vardı. Elbette bu rakam savaşın ilerleyen yıllarında değişmiş, kamplardaki mevcutlar artmıştır.

ATASE arşivlerinde 1942 yılı sonrasına ait kamp mevcutlarını gösteren harita ya da cetvel yoktur. Bu nedenle 1945 yılındaki mevcutları ve tabiiyet dağılımlarını askeri kaynaklardan yararlanarak tespit etmek ya da doğrulamak olası değildir. Buna karşın, 1942 yılı Temmuz ayındaki durumu gösteren harita ve cetveldeki rakamlardan hareketle, Aras Nehri'ni geçerek Türkiye'ye iltica eden Sovyet vatandaşı asker mültecilerin bir kısmının 1942 yılından sonra Türkiye'ye sığındığını ve Sovyet kökenli mültecilerin 1942 yılından sonra Yozgat'taki kampta bir araya toplandığını saptamak olasıdır.

Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan harita ile ekindeki cetvelin de açıkça gösterdiği gibi *enterne* kamplarının özellikle İç Anadolu'daki illerde oluşturulması tercih edilmiştir. Böylece asker mültecilerin güvenliklerinin sağlanması amaçlanmıştı. Asker mülteciler kampın bulunduğu şehir merkezine gidebiliyordu, fakat kampın bulunduğu meskûn şehremaneti sınırlarından izinsiz çıkılması yasaktı.²⁸

Savaşan devletler tabiiyetindeki mülteci askerlerin *enterne* ve kamplardaki iâşe-ibate işlemleri 1939 yılında yürürlüğe konulan düzenlemelere göre yapılmıyordu. Fakat zikredilen düzenlemelerin, sayıları gün geçtikçe artan asker mültecilere yönelik ihtiyaçları karşılamakta yetersiz kalması üzerine 1942 yılında, asker mültecilere ait 13559 sayılı talimata ilave “*Yabancı Ordu Mensuplarından Türkiye'ye İltica Edenler Hakkında (13559) Sayılı Talimata Ek*” adlı yeni bir talimat yayınlandı. Yeni talimata göre; Türkiye'ye iltica eden savaşan yabancı

27 ATASE II. DSK, 15/07/1942, Belge No: 1-031-1; Belge No: 1-032-2.

28 BCA, 02/08/1942 /Fon 0301000 Kutu 55, D. 367, S 12.

ordu mensupları asker olduklarını ispat etmek zorundaydılar. Asker mülteciler münferit giriş yapmışsa ilk olarak daha önce tespit edilmiş olan kontrol noktalarına gönderilerek öncelikle durumları kontrol edilecekti. Mültecilerin sayısı fazla ya da toplu iltica durumu söz konusuysa kontroller kamplarda yapılacaktı. Asker mülteciler arasında casuslar da olabilmekteydi ve bazen asker mülteciler sivil kıyafetle yurda giriş yapıyordu. Belirtilen nedenle ilk kontroller önemliydi. Kontrollerden sonra asker olduğu tespit edilenler kamplara sevk olunarak *enterne* edilecekti.²⁹

Savaşan ülkelerin asker mültecilerinin *enterne* edilmesi şartına karşın sivil mülteciler mülki amirliklere teslim edilecekti. Savaşan devlet tabiiyetinde olmayan asker mültecilerden durumlarında sakınca görülmeyenlerin yurtda serbest dolaşmalarına müsaade edilecekti. Yabancı bir devlette harp esiri iken Türkiye'ye kaçarak sığınanlar, gerekli kontrollerden sonra 1907 tarihli Lahey Sözleşmesi'nin 13. Maddesi kapsamında Türkiye'den ayrılmak üzere serbest bırakılacaktı. Bu kişilerin tabiiyetinde buldukları devlet temsilcilikleriyle iletişime geçmeleri serbestti. Söz konusu mülteciler kaçtıkları ülkeye geri iade edilmeyecekti. Çatışmalar esnasında mecburen Türkiye'ye sığınan ya da araçları (uçak, gemi vb.) arızalandığı için Türkiye topraklarına ayak basan asker mülteciler ve beraberlerindeki harp araçları da *enterne* edilecekti.³⁰ Türkiye savaşta taraf olmadığı için *enterne* işlemi zorunlu bir uygulama değildi ve asker mülteciler *enterne* edilmeyi reddederlerse ülkelerine geri iade ediliyorlardı.

Talimatnamenin son maddesi mülteci kamplarının idaresiyle ilgilidir. Buna göre: Mülteci kampları Genelkurmay Başkanlığı, ilgili bakanlıklar ve Milli Savunma Bakanlığı'nın görüşü alınarak kurulacaktı. Birbirine düşman milletlerin asker mültecileri farklı kamplarda tutulacak, kampların sevk ve idaresi ve mültecilerin iade ve sınır dışı edilme işlemlerinden Milli Savunma Bakanlığı, güvenlik ve intizamdan Genelkurmay Başkanlığı sorumlu olacaktı.³¹

Türkiye II. Dünya Savaşı'nın son aylarına kadar tarafsız olduğu için çok sayıda farklı devletin tabiiyetinde bulunan asker ve sivil kişiler Türkiye'ye sığınmıştır. Sığınmacı asker ve subaylar arasında Yunanlılar bile bulunuyordu ve tüm

29 **ATASE II. DSK**, 16/03/1942, Belge No: 1-034-1; **ATASE II. DSK**, Belge No: 1-036-1; **ATASE II. DSK**, Belge No: 1-043-1.

30 **BCA**, 28/04/1942 /Fon 0301000 Kutu 55, D. 367, S 2.

31 **BCA**, 28/04/1942 /Fon 0301000 Kutu 55, D. 367, S 2; Ahmet Emin Yaman, "II. Dünya Savaşında Türkiye'de Asker Mülteciler ve Gözaltı Kampları (1941-1942)", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C XXI, S 33, 2003. s. 153-155.

asker kişi statüsündeki mültecilere 4101 Numaralı Kanun kapsamında uluslararası kurallara uygun miktarda maaş ödenmekte, işleri karşılanmaktaydı. Savaşın başında Türkiye'ye sığınan asker mülteciler ağırlıklı olarak Fransız, Alman, İtalyan, Rus, Irak ve Yunanlılardan oluşmaktaydı.³² 1942 yılında yayınlanan ek talimatnameyle sivil mülteci ya da göçmenlerin işe ve iskânlarının karşılanması usulleri de belirlenmiştir. Talimatın 2. Maddesinde Türk kökenli mültecilerin de aynı haklardan yararlanacağı belirtilmiştir.³³

Asker mülteciler 4101 Numaralı Kanun'un 6. Maddesi hükmünce Türk Ordusu Hizmet Kanununa tabi idiler ve 13559 sayılı talimatın 24. Maddesi gereğince tabiiyetinde buldukları ülkelerin Türkiye'deki sefaret ya da benzer temsilcilikleri ile doğrudan temasları yasaktı.³⁴ Nitekim yabancı sefaret mensuplarının da tabiiyetlerindeki asker mültecilerle doğrudan temasına izin verilmiyordu. Kampa gelen asker mülteciler Türkiye'de kalabilmek için *enterne* kâğıdını imzalamak zorundaydılar. Kamplardan kaçan askerler genellikle Yozgat Kampı'na sevk ediliyordu ve enteresan şekilde kamptan kaçmak isteyen Fransız ve Yunan asker mültecilerin Almanya Büyükelçiliği'nden yardım talep ettikleri hadiseler de yaşanıyordu.³⁵ Tarafsız olduğu için Türkiye'ye mecburi sığınmalar da sık sık meydana geliyordu. Örneğin 1942 yılı Haziran ayında Romanya'dan bombardımandan dönen dört Amerikan B24 C tipi savaş uçağı düşmanları tarafından takip edilmiş ve uçakların bir tanesi yakıtı bitmek üzere olduğu için Arifiye'ye inmek zorunda kalmıştı. Savaş uçağı ve yedi kişilik mürettebatı uluslararası teamüllere uygun şekilde *enterne* edilerek muhafaza altına alınmıştır.³⁶

Genelkurmay Başkanlığı tarafından hazırlanan harita ve cetvellerden anlaşıldığı kadarıyla farklı devletlerin tabiiyetindeki asker kişiler ve Sovyetler Birliği'nden kaçarak Türkiye'ye sığınan Türk kökenli Müslüman mültecilerin hemen hepsi *enterne* edilerek Ankara ve Yozgat'taki kampa yerleştirilmekteydi.³⁷ Türk mültecilerin büyük kısmı Iğdır-Ermenistan sınırını belirleyen Aras

32 **BCA**, 28/05/1941 /Fon 080180102 Kutu 95, D. 45, S 2; **BCA**, 15/05/1942 /Fon 301000 Kutu 55, D. 367, S 4.

33 **BCA**, 18/06/1942 /Fon 080180102 Kutu 102, D. 45, S 7.

34 **ATASE II. DSK**, 04/06/1942, Belge No: 1-021-1.

35 **BCA**, 29/05/1942 /Fon 0301000 Kutu 55, D. 367, S 5; **BCA**, 03/07/1944 /Fon 301000 Kutu 55, D. 368, S 15.

36 **BCA**, 12/06/1942 /Fon 030100 Kutu 61, D. 410, S 9; **BCA**, 13/11/1941 /Fon 0301000 Kutu 55, D. 366. S 53.

37 **Ayın Tarihi**, 02 Temmuz 1951.

Nehrinden geçerek Alican, Boralan (Boraltan) Sınır Kapısı'ndan ve bazen de Tiknis (Kalkankale) Hudut Kapısından Türkiye'ye girmektedirler. Örneğin, 7 Temmuz 1942 tarihinde Cevat Esat adlı Sovyet vatandaşı er Leninakan'da (Gümrü) bulunan 61. Sovyet Tümeninden kaçarak Tiknis bölgesindeki huduttan Türkiye'ye iltica etmişti. Bu vakadan dört gün önce de aynı tümendeki İvan adlı bir Sovyet vatandaşı Rus er aynı huduttan Türkiye'ye iltica etmişti.³⁸ Bu tür hadiseler sık sık yaşanmaktaydı.

Tek giriş noktası doğudaki kara sınırları değildi. Zikredilen sınırlara ek olarak asker ve sivil mülteciler Karadeniz, Akdeniz ve Ege'den geçmek suretiyle de Türkiye'ye sığınmaktaydılar. Almanya, Sovyetler Birliği'ne savaş ilan ettikten dört gün sonra, 1941 yılı Haziran ayında Sovyet tabiiyetinden beş sivil ile iki asker mülteci bir römorkör vasıtasıyla Kefken Limanı'na ve aynı yılın Aralık ayında 17 asker motorbotla İnebolu'ya gelerek Türkiye'ye sığınmıştır. Mülteciler, Genelkurmay Başkanlığı'nın emri ile *enterne* edildiler.³⁹ 1942 yılı Temmuz ayı başında ise Sovyet tabiiyetinden 17 er ve subay iki kürekli sandalla İnebolu sahiline çıkmış, iltica etmek niyetinde olmadıkları için *enterne* edilmeyerek geri dönüş ihtiyaçları karşılanarak Sovyetler'e geri gönderilmiştir. Esaretten kaçanlar dahil mülteciler kesinlikle düşman devletlere iade edilmiyorlardı.⁴⁰ Söz konusu tarafsız ve beynelmilel hukuk ilkeleri doğrultusundaki uygulama neticesinde 1945 yılına kadar Türkiye'ye sığınmış olan asker ya da sivil mültecilerin tabiiyetinde buldukları devletlerden kaynaklanan önemli bir sorun yaşanmadı.

Sovyetler Birliği de 1945 yılına kadar Türkiye'ye sığınmış olan asker mülteci vatandaşları için resmi olarak girişimde bulunmadı. Türkiye'nin 23 Şubat 1945 tarihinde savaşa katılma zorunluğunun ortaya çıkması, zafer kazanmış Sovyet lideri Stalin ile Molotov'un savaş sonrasına ait planları ve Türkiye'ye yönelik talepleri kaçınılmaz olarak asker mülteci sorununu da gündeme taşıdı.

Müttefiklerin Mihver'e karşı zafer kazanacağıının kesinleştiği esnada Türkiye'de Sovyet karşıtı 23 Turancının yargılanması tamamlandı ve "ırkçı" suçlamasıyla 10 kişi mahkûm edildi. Mahkeme, aslen Başkurt olan Zeki Velidi Togan'a 10, Nihal Atsız'a 6.5 ve Reha Oğuz'a 6 sene mahkumiyet verdi.⁴¹ Sov-

38 **ATASE II. DSK**, 11/07/1942, Belge No: 1-023-3; **ATASE II. DSK**, 11/07/1942, Belge No: 1-023-7.

39 **BCA**, 22/09/1943 /Fon 301000 Kutu 55, D. 367, S 28.

40 **ATASE II. DSK**, 13/07/1942, Belge No: 1-023-4; **ATASE II. DSK**, 11/07/1942, Belge No: 1-023-5.

41 **Cumhuriyet**, "İrkçuların Davası Bitti", 30 Mart 1945. s. 1, 3.

yet karşıtı oldukları bilinen Turancuların hapsedilmesiyle Sovyetlerle ilişkilerin yumuşatılabileceği ümit ediliyordu. Başbakan Şükrü Saraçoğlu, Almanya'nın 8 Mayıs'taki kesin mağlubiyetinden birkaç gün sonra TBMM'de yaptığı konuşmada "*cihan harbinin pek çok parlak sayfalarını Sovyetler yazmıştır ve yazılan her sayfada daima Stalin'in diri yüzü görülmektedir*" diyerek 19 Mart notasına rağmen Sovyetlere sıcak mesajlar vermeyi tercih edecektir.⁴² Oysa Moskova'daki beklenti ve planlar Ankara'dakinden çok farklıydı. Bu durum daha sonraki aylarda anlaşılacaktır.

Mültecilerin iade dilmesinden beş gün önce, Potsdam Konferansı sona ermiştir ve Sovyetler Boğazlarla ilgili taleplerini bu Konferans'ta da tekrarlamışlardır. Konferans başından itibaren Boğazlar'a ve Türkiye'ye yönelik planlarına destek arayan Stalin ile Molotov ikilisi, ABD ve İngiltere Devlet Başkanlarının 1 Ağustos'taki son toplantısında, Montrö Sözleşmesi'nin tadilini değil tamamen iptal edilerek Boğazların Türkiye ile Rusya arasında ortak kontrol edilmesi isteğini ileri sürmüştür.⁴³

Stalin'in itirazına rağmen Konferans'ın kapanış tebliğinde Türk Boğazları ile ilgili herhangi bir görüş yer almamıştır. Boğazlar; Ruhr Havzası, Uluslararası iç suyuolları, Avrupa İçi Taşımacılık Konferansı, Müttefik Kontrol Kurulu askeri komutanlara direktifler ve Doğu Avrupa'daki Müttefik mülkleri ile birlikte açıklama yapılmadan Konferans protokolüne konulmuştur.⁴⁴ Protokolde yer alan maddeler açıklanmadığı için tebliğ Türkiye'de memnuniyetle karşılanmıştır. Zira tebliğde Boğazlar ya da Türkiye ile ilgili başka bir konunun yer almaması bu konuda herhangi bir karar alınmadığını göstermiştir.⁴⁵ Açıkça görüldüğü gibi, mülteci subayların iadesine yönelik karar Ankara'daki beklentinin aksine Stalin'in Türkiye'ye yönelik politikasının yumuşamasını sağlayamamıştır.

42 TBMM Tutanak Dergisi, 11 Mayıs 1945. C 17, D. VII, s. 45.

43 **Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference) 1945**, C II, Government Printing Office, Washington, 1960. s. 1600. Yalta ve Potsdam Konferansları'ndaki Sovyet istekleri için bkz. Süleyman Seydi, **The Turkish Straits and the Great Powers: From the Montreux Convention to the Early Cold War, 1936-1947**, Isis Press, İstanbul, 2003; Ayrıca bkz. İsmail Köse, "Yalta ve Potsdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri", Karadeniz İncelemeleri Dergisi, S 19, Güz, 2015, s. 241-276.

44 **Foreign Relations of the United States, a.g.e.**, s. 527, 606, 1444, 1497, 1499.

45 **Cumhuriyet**, "Konferansın Kararları", 3 Ağustos 1945. s. 1; Yavuz Abadan, "Postdam Kararları", **Cumhuriyet**, 5 Ağustos 1945. s. 1, 3.

Türkiye'deki Sovyet Vatandaşı Mültecilerin İadesi

Türkiye'nin Almanya ve Japonya'ya savaş ilanından yaklaşık bir ay sonra, Moskova Büyükelçisi Selim Sarper Türkiye ziyareti öncesinde diplomatik temüller çerçevesinde 19 Mart'ta Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov ile görüştü. Molotov, görüşme esnasında Sarper'e 1925 senesinde imzalanan ve en son 1935 yılı Kasım ayında 10 yıllığına uzatılan Türkiye-Sovyetler Birliği Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması'nın artık yenilenmeyeceğini bildirdi.⁴⁶ Molotov'un tehdit ifadeleriyle yüklü mesajının ardından Türkiye'ye gelen Sarper, iki ülke ilişkilerinin düzeltilebilmesi amacıyla Sovyetler'in Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile bir dizi görüşme gerçekleştirdi. Bu esnada Dışişleri Bakanı Hasan Saka ve Bakanlık Genel Sekreter Vekili Feridun Cemal Erkin BM görüşmeleri için San Francisco'ya gitmişlerdi. Savaş sonrası dönemin şekillenmesi görüşmelerinin neden olduğu yoğunlukta Genel Sekreter Cevat Açıkalın da Ankara'da çok az süre ikamet edebildiği için Sovyet Büyükelçisi'yle görüşmeler Sarper tarafından gerçekleştirilmekteydi. Sovyet vatandaşı Türk kökenli asker mültecilerin iade talebi bu görüşmeler esnasında gündeme geldi. F. Cemal Erkin, Sarper'in tutmuş olduğu görüşme tutanaklarından naklen, "*görüşmeler esnasında Vinogradov'un önce 1942 yılında Von Papen'e suikast düzenlemeye çalıştıkları için 20 yıl hapse mahkûm edilen iki Sovyet vatandaşının serbest bırakılmasını istediğini*" söylemektedir. İki mahkûmun serbest bırakılmasının ardından Vinogradov, Türkiye'ye sığınmış olan Sovyet vatandaşı mültecilerin iadesini gündeme getirmiştir.⁴⁷

Vinogradov vasıtasıyla Sovyetler'den gelen talep üzerine Dışişleri Bakanlığı'ndan Başbakanlığa yazılan 21 Mayıs 1945 tarihli tezkereyle Almanya ve Japonya'ya savaş ilanından sonra Türkiye'nin müttefiki devletler tebaasından Türkiye'ye sığınmış olan asker mültecilerin iadesinin mütekabiliyet kuralları çerçevesinde gerçekleştirilmesinin uygun olacağı bildirildi.⁴⁸ Bu esnada savaş sonrasına yönelik Sovyet talepleri ortaya çıkmaya başlamıştı ve Ankara'da Türkiye'nin egemenlik haklarını hiçe sayan dayatmacı Sovyet istekleri karşısında tedirginlik vardı. Dolayısıyla Dışişleri Bakanlığı'nın tezkeresi bekletilmeden aynı gün ivedi olarak Bakanlar Kurulu'nda görüşüldü.

46 Soysal, **a.g.e.**, s. 264-267.

47 Feridun Cemal Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl**, C I, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987, s. 149.

48 **BCA**, 30/07/1945 /Fon 0301000 Kutu 117, D. 815, S 20.

Dışişleri Bakanlığı'nın tezkeresi ve ilgili Bakanlar Kurulu karına ait vesika, "iade kararı İsmet İnönü tarafından Dışişleri Bakanlığı haberdar edilmeden alınmıştır" şeklindeki savların temelsiz olduğunu göstermektedir. Bakanlar Kurulu Kararı: "Almanya veya Japonya veya her ikisi ile harp halinde olan Devletler uyruğundan [tabiiyetinden] memleketimizde bulunan mültecilerin, yalnız askerlik hizmetlerine mensup olanlarının, mütekabiliyet esas çerçevesinde iade edilmeleri, Dışişleri Bakanlığı'nın 10647/102 Sayılı yazısı üzerine Bakanlar Kurulu tarafından 21/05/1945 tarihinde kararlaştırılmıştır" şeklindedir.⁴⁹

Bakanlar Kurulu Kararında iki nokta dikkat çekmektedir. İsmi zikredilmemekle birlikte kararla Türkiye'de bulunan Sovyet vatandaşı mültecilerin de iade edilmesi planlanmaktaydı. Zira Mayıs ayında Sovyetler Japonya'ya savaş ilan etmemişlerdi ve bu nedenle kararda "Almanya veya Japonya" ifadesi kullanılarak üstü kapalı şekilde Sovyetler'e iadenin önü açılmıştır. İkinci önemli husus sadece asker kişilerin iade edilecek olması ve bunun mütekabiliyet ilkesi çerçevesinde yapılmasının kararlaştırılmasıdır. Oysa Türkiye'den Sovyetler'e sığınan asker mültecilerin sayısının, Türkiye'deki Sovyet asker mültecilerin sayısından mukayese edilemeyecek kadar az olduğu bilinmektedir. Böyle bir durumda kantitatif bir dengeden, mültecileri bekleyen akıbet nedeniyle de hukuki mütekabiliyet ilkesinden bahsetmek mümkün değildir. Karar, hukuki bir zorunlulukla alınmamıştır ve aynı zamanda mütekabiliyet ilkesinden de yoksundur. Ayrıca uygulamada mütekabiliyetin nasıl yapılacağı da belirtilmemiştir. Mülteciler sınırda aynı anda mı değiştirilecektir, yoksa önce Sovyetler'deki Türk vatandaşı asker mülteciler iade edilecek ve sonra Türkiye'deki Sovyet vatandaşı olanlar mı geri verilecekti belirsizdir.

Erişilebilen vesika ve bilgilerle, iade kararında Sovyetlerle gergin olan ilişkilerin ve Mart ayında Selim Sarper'e verilen üstü kapalı tehdit notasının ne derece etkili olduğunu tam olarak saptamak olanaksızdır. Buna karşın, iadenin toplumda yaratacağı tepki göz önüne alınarak kararın gizlilik içinde uygulanması tercih edilmiştir. Derecesi saptanamasa da toprak talebi ve Boğazlar'da egemenlik isteyen tehditler hukuki ve insani hiçbir meşrulaştırıcı temeli ya da gerekçesi bulunmayan iade kararında etkili olmuştur. Zira Sovyetler herhangi bir iade yapmadan ve mütekabiliyet dikkate alınmadan 195 asker mülteci Tiknis (Kalkankale) Sınır Kapısında teslim edilerek ölüme gönderilecektir.⁵⁰

49 BCA, 321/05/1945 /Fon 0301812 Kutu 108, D. 29, S 16.

50 TBMM Tutanak Dergisi, 18 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 204.

Bakanlar Kurulu Kararının hemen ardından Sovyetler'in Ankara Büyükelçiliği ile gerçekleştirilen bir nota teatisiyle asker sığınmacıların karşılıklı olarak iade edilmesi kararı resmileştirildi. Bakanlar Kurulu'nun 21 Mayıs 1945 tarih ve 3/2563 sayılı kararında belirtilen rakama göre Türkiye'de Sovyet vatandaşı 243 mülteci mevcuttu. Mültecilerden iki kişi İstanbul'da, diğer 241 kişi ise Yozgat'taki kampa barınmaktaydı.⁵¹ İstanbul'da asker mülteci kampı bulunmadığı için burada yaşayanlar akrabalarının yanında ikamet ediyordu.

İadesi planlanan mültecilerin sayısı konusunda belirsizlik vardır zira 1951 yılında Demokrat Partili Adalet Bakanı Rükneddin Nasuhioğlu, Tekirdağ Milletvekili Şevket Mocan'ın soru önergesine verdiği yanıtta; Türkiye'de bulunan Sovyet vatandaşı mülteci sayısının 237 olduğunu söylemiştir.⁵² Mocan, soru önergesini ilk olarak TBMM'nin 11 Temmuz Çarşamba günkü oturumunda vermiş ve daha sonra 13 Temmuz'daki oturumda tekrarlamıştır. Önergenin verilmesinden 18 Temmuz'a kadar geçen sürede Adalet Bakanı konuyla ilgili tahkikat yapmış olmalıdır.⁵³ Buna rağmen Adalet Bakanı'nın verdiği rakam ile Bakanlar Kurulu'nun 3/2563 sayılı kararındaki rakam arasında uyum yoktur. Zikredilen nedenlerle iade edilen mülteci sayıları ile ilgili daha sonraki yıllarda birbiri ile hiçbir şekilde uyuşmayan çelişkili rakamlar ortaya atılacaktır.

Türkiye'deki asker mültecilerin sayısı dikkate alındığında Bakanlar Kurulu'nun mütekabiliyet ilkesi doğrultusunda gerçekleştirmeyi kabul ettiği iadenin de sorgulanması gerekir. Nitekim, yine Adalet Bakanı'nın TBMM'de ifade ettiği bilgiler, Türkiye'den Sovyetlere sığınan asker mültecilerin sayısının iki er bir subay olmak üzere toplam üç kişi olduğunu göstermektedir.⁵⁴ Bu saptama önemlidir çünkü daha önce de söylendiği gibi iade edilecek ve geri alınacak mülteci askerlerin rakamları arasında hiçbir şekilde karşılıklılığı haklı çıkartabilecek uyum yoktur.

Ayrıca, mülteci askerler Türkiye'ye kaçarak sığınmışlardı ve siyasi mülteci statüsünde olmaları gerekiyordu. Her ne kadar *enterne* edilerek Yozgat'taki kampa konulmuş olsalar da, *enterne* edilen asker kişi kapsamına uçağı bozulduğu, yakıtı bittiği, savaşırken zorda kalarak ya da yolunu kaybettiği için mec-

51 **BCA**, 30/07/1945 /Fon 0301000 Kutu 117, D. 815, S 20.

52 **TBMM Tutanak Dergisi**, 18 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 204.

53 **TBMM Tutanak Dergisi**, 13 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 123; **TBMM Tutanak Dergisi**, 11 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 116.

54 **TBMM Tutanak Dergisi**, 18 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 204.

buren tarafsız bir devlet topraklarına girmek durumunda kalan muharip asker kişiler giriyordu. Bu kişiler ilk fırsatta gönüllülük ilkesi doğrultusunda kendi ülkelerine iade edilebilirlerdi. Dolayısıyla kaçarak başka bir ülke topraklarına giren ve geri dönmek istemeyen asker kişiler *enterne* edilse bile gönüllü değilse iade edilmeyerek siyasi mülteci kapsamında değerlendirilmeliydiler. Savaş başladığında değiştirilen mülteci kanunu ve 1942 yılındaki ek talimatname-nin asker mültecilerin şekil ve mahiyetini tespit eden maddesinde, tabiiyetinde bulunduğu devletten kaçan askerlerin durumu şöyle tanımlanmıştır: “*Yabancı bir ordunun fiili tazyiki olmadan mensup olduğu ordudan firar edip hudutları-mıza iltica edenler [askerler]. Bunların memleket dahilinde kalmaları mahzur-lu olmadığı takdirde serbest bırakılabileceği gibi umumi emniyet mülahazaları icap ettirdiği takdirde, daimi göz altına almak [enterne etmek] maksadile mülteci kamplarına da konulabilir[ler]*”.⁵⁵ Bu tanım Türkiye’ye iltica etmiş olan Sovyet vatandaşı Türk kökenli asker mültecilerin durumuna tamamen uymaktadır ve her ne kadar açıkça belirtilmiş olmasa da, zikredilen talimatın iadeyi düzenle-yen son maddesinde zorla iadeyi meşrulaştıracak doğrudan ya da dolaylı her-hangi bir hüküm yoktur.⁵⁶

Tabiiyetinde bulunduğu devletten kaçan mültecilerin Türkiye’de serbest dolaşımına izin verilebileceğinin belirtilmiş olması bu mültecilere uygulanacak hukukun farklı olduğunu göstermektedir ve böylece zorla iadeyi destekleyici herhangi hukuki temel de bulunmamaktadır.⁵⁷ Zira Tekirdağ Milletvekili Şevket Mocan’ın da 1951 yılında TBMM’deki konuşmasında belirttiği üzere; savaş esnasında Fransa’daki kamplardan nakilleri esnasında Arnavutköy açıklarında gemilerden kaçıp yüzerek Türkiye’ye sığınan asker kişiler de siyasi mülteci kap-samındaydı ve bu nedenle kaçtıkları ülkeye geri iade edilemezlerdi.⁵⁸ Mültecile-rin iadesinden altı yıl sonra, 1951 yılında imzalanacak Cenevre Sözleşmesi *non-refoulement* hükmü gereğince “*mültecilerin yaşamlarını tehdit eden kaynağın ülkeye iadesi*” yasaklanacak, bu hüküm imzacı olsun ya da olmasın tüm devletler için *erga omnes* bir kural haline gelecektir.⁵⁹

55 ATASE II. DSK, 1942, Belge No: 1-036-1.

56 ATASE II. DSK, 1942, Belge No: 1-036-1.

57 ATASE II. DSK, 1942, Belge No: 1-036-1.

58 TBMM Tutanak Dergisi, 18 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 205.

59 https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/Toolkit-files/08-58296_tool_7-9.pdf (18.11.2015).

İade edilmesi planlanan mülteciler arasında Sovyetler'den kaçarak Almanya'ya sığınmış olan ve 1945 yılı başında Almanya'daki Türk öğrencileri Türkiye'ye getiren İsveç bandıralı vapur ile Türkiye'ye sığınan Kızılordu Subayları Enver Anar (Enver Kaziyef) ve Kadri Başaran (Adem Kardeşbeyli) de yer almaktaydı.⁶⁰ Her iki subay da doğrudan Türkiye'ye sığınmamıştı ve aslında mülteci kamplarında hiç kalmadıkları için iade listelerinde hiçbir şekilde yer almamaları gerekiyordu. Fakat anlaşılabilir bir şekilde iki subayın da iade edilecekler listesine dahil edilmesine karar verildi. 1951 yılında Şevket Mocan, *"iki subay Türkiye'de mukim Amca ve Teyzelerinin yanından Ankara'ya göndereceğimiz bahanesiyle alınarak Komiser Muavini Ali Rıza nezaretinde Kars'ta Sovyetler'e teslim edildi"* diyecektir. Adalet Bakanı teslimat konusunda ayrıntı vermektan kaçınacak fakat Mocan'ın iki Kızılordu subayı ile ilgili iddiasını doğrulayacaktır.⁶¹ Tabiiyetinde bulunduğu devletten kaçarak kendisine iltica eden mültecileri asker ya da sivil olsun geri iade ederek kaynak devletin insafına terk etme kararı hukuki ve insani değerlerden yoksundu. Buna karşın Ankara iade konusundaki kararını değiştirmek niyetinde değildi.

Bakanlar Kurulu Kararının ardından Yozgat Valiliği iade için gerekli hazırlıkları yapmaya başladı. Bu esnada kararın uygulanmasında beklenmedik aksaklıkların yaşandığı anlaşılmaktadır. Yozgat Valiliği, İçişleri Bakanlığı'na gönderdiği bir yazı ile karşılaşılan zorlukları ilettili. Bakanlık, 30 Temmuz 1945 Tarih ve 40125 Sayılı yazıyla keyfiyeti Başbakanlığa bildirdi.⁶²

İade esnasında yaşanacak zorlukların yanında Valilik, mültecilerden gelen talepleri de dikkate almıştı. Bu nedenle iade esnasında yaşanabilecek sorunlara dikkat çekilerek ve iade konusunun bir kez daha düşünülmesi amacıyla Ankara'dan yeni bir talimat istenmişti. İçişleri Bakanlığının Başbakanlığa Valiliğin talimat isteği ekinde gönderdiği yazıdan, iade edilmesi planlanan mültecilerin sayısının 243 olduğu ve bunların 241'inin Yozgat'taki kampta, ikisinin ise İstanbul'da ikamet ettiği anlaşılmaktadır. Valilik yazısındaki *"... 243 Rus mültecinin Sovyet hududuna kadar sevki için yapılan ilk hazırlıklar sırasında bu iade keyfiyetini güçleştiren ve tereddütlere yol açan bazı hususlar tezahür etmiş ve bunların bertaraf edilmesi için [Başbakanlık'ın] Yüksek emirlerini almak lüzumu*

60 TBMM Tutanak Dergisi, 18 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 204.

61 TBMM Tutanak Dergisi, 18 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 204.

62 BCA, 30/07/1945 /Fon 0301000 Kutu 117, D. 815, S 20.

hasıl olmuştur” notu dikkat çekicidir.⁶³ Yazışmadaki bu ifadeden, aslında Yozgat Valiliğinin iadeye sıcak bakmadığı fakat merkezden gelen emre de doğrudan karşı çıkmadığından kararın bir kez daha gözden geçirilmesini sağlayarak, iadede vazgeçilmesi için Başbakanlık nezdinde üstü kapalı girişimde bulunduğu anlaşılmaktadır.

Asker mülteciler, Sovyetler’e dönmeleri durumunda kendilerini bekleyen sondan endişeliydiler. Bu nedenle iade kararından önce kendilerini kampta ziyaret edip gönüllü olarak Sovyetler’e dönmeleri için ikna etmeye çalışan ve dönüşü telkin eden Sovyet Büyükelçilik memurlarının tekliflerini birkaç kez reddetmişlerdi. Valilik tarafından açıkça belirtildiği gibi hazırlıklar esnasında iadeyi kabul edilebilirlikten çıkararak “tereddütler” ortaya çıkmıştı.

Sovyetler’deki durumu ve Stalin’in insanlık dışı uygulamalarını yakından bilen mülteciler, iade kararını şaşkınlıkla karşıladı. Tüm gizliliğe rağmen mülteciler iade kararından haberdar olmuştu ve gitmek istemiyorlardı. İadenin kabul edilmeyeceği hem Yozgat Valiliği’ne hem de kamp komutanlığı vasıtasıyla Milli Savunma Bakanlığı’na bildirildi. Mülteciler iade edileceklerine emin olduktan sonra, kendileri ile görüşen Devlet görevlilerine “*Sovyetler’e geri gidersek öldürüleceğiz, bu akıbetten kurtulmak için her çareye başvuracağız, [kaçmaya] muvaffak olamazsak intihar edeceğiz*” dediler.⁶⁴ Buna karşın Ankara’dan gelen emir kesindi. Kamp Komutanlığı, mültecilerin kaçmasının ya da intihar etmesinin önlenmesi için arkadan kelepçelenmelerini teklif etti.⁶⁵ Her ne kadar verilen emrin aksaksız yerine getirilmesi askeri disipline uygun bir yöntem olarak değerlendirilebilse de, Komutanlığın teklif ettiği bu gayriinsani uygulamayı haklı gösterebilecek herhangi bir gerekçe bulmak zordur.

Türkiye’ye sığınan mültecileri bekleyen akıbetin Hükümet tarafından da biliniyor olması gerekir. Çünkü benzer hadise iki yıl önce 1943 yılında yaşanmıştı. Yunanistan, Bulgaristan ve Ege’deki İtalyan Adaları’ndan kaçarak Türkiye’ye iltica eden Türk mültecilerin geri iade edilenlerinin büyük kısmı Bulgarlar tarafından öldürülmüştü. Keyfiyet Emniyet Umum Müdürlüğü tarafından 7 Ekim 1943 tarih ve 47834 sayılı yazı ile İçişleri Bakanlığı’na, Bakanlık vasıtasıyla da Başbakanlık’a bildirilmişti.⁶⁶ Ayrıca Savaşın son yılında, Batı cephesinde Alman

63 BCA, 30/07/1945 /Fon 0301000 Kutu 117, D. 815, S 20.

64 BCA, 30/07/1945 /Fon 0301000 Kutu 117, D. 815, S 20.

65 BCA, 30/07/1945 /Fon 0301000 Kutu 117, D. 815, S 20.

66 BCA, 21/01/1944 /Fon 0301000 Kutu 117, D. 813, S 9.

Ordusu saflarında savaşırken Müttefiklere esir düşüp Sovyetlere teslim edilen Türkistanlı askerlerin de Stalin'in emriyle katledildiğinden Ankara'nın haberdar olmaması olası değildir.⁶⁷ Sovyetlerin tüm bu insanlık dışı ve uluslararası hukuğu hiçe sayan uygulamalarına rağmen iadede vazgeçilmesi düşünülmemiştir.

İade esnasında yaşanabilecek herhangi bir aksaklığın önüne geçilebilmesi için mültecilerin kapalı tren vagonları ile polis ve erlerden oluşan 50 kişilik bir muhafız birliği gözetiminde yola çıkarılarak sevkine karar verildi. Sevk esnasında karşılaşılabilecek en büyük sorun mültecilerin kaçma teşebbüsünde bulunma olasılıklarıydı. Bu durumda nezaret görevini ifa eden muhafız birliğinin ateşli silah kullanma yetkisi yoktu. Zikredilen olasılığa rağmen İçişleri Bakanlığı Kamp Komutanlığı'nın mültecileri arkadan kelepçeleme teklifini uygun bulmayarak reddetti.⁶⁸ Kaçma ihtimali ve yaşanabilecek diğer olası sorunlara karşı mültecilerin, Kars yerine daha yakın bir deniz hududundan örneğin Samsun ya da Zonguldak'taki limanlardan birine yanaşacak Rus deniz aracına teslimi tartışıldı. Benzer sorunların buralarda da yaşanabileceği endişesiyle bu fikirden vazgeçildi.⁶⁹ Yazışmada açıkça belirtilmemesine rağmen liman şehirlerinin tercih edilmesinde iadenin gizlilik içinde yapılması endişesinin de rolü olmuş olmalıdır.

Yozgat Valiliği'nin iade ile ilgili sorunları dile getiren talimat isteğini Başbakanlığa gönderen İçişleri Bakanlığı vesikasının sol alt tarafına düşülen derkardan İçişleri Bakanlığı'nın yazısının 31 Temmuz 1945 tarihinde Başbakanlık evrak kaydına girerek 1 Ağustos günü Başbakan Şükrü Saraçoğlu'na arz edildiği, fakat iade kararında mutabık kalındığı anlaşılmaktadır.⁷⁰ İlk grup mülteciler bu karardan beş gün sonra, 6 Ağustos 1945 tarihinde iade edildi. Mültecilerin iade tarihi Japonya'nın Hiroşima kentine atılan ilk atom bombasıyla aynı güne denk gelmiştir. İadede birkaç gün sonra da Stalin'e Almanya ve Japonya'ya karşı kazanılan müttefik zaferini kutlayan bir mesaj gönderildi.⁷¹

Karayoluyla yapılacak iade işleminde çok fazla seçenek yoktu. Çünkü 22 Haziran 1941 tarihinde Almanya'nın Sovyetler'e saldırması sonucu Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında Karadeniz'den yolcu nakli artık mümkün olmadığından yegâne ulaşım için mecburen Erzurum-Kars-Kızılçakçak rotası kul-

67 Bilgin, a.g.m., s. 14-15.

68 **BCA**, 30/07/1945 /Fon 0301000 Kutu 117, D. 815, S 20.

69 **BCA**, 30/07/1945 /Fon 0301000 Kutu 117, D. 815, S 20.

70 **BCA**, 30/07/1945 /Fon 0301000 Kutu 117, D. 815, S 20.

71 **BCA**, 15/08/1945 /Fon 0301000 Kutu 235, D. 590, S 21.

lanılmaya başlanmış, Türkiye aynı gün tarafsız olduğunu ilan etmişti.⁷² Savaş bitmek üzereydi ve Sovyetlerle Türkiye arasında kullanılabilir durumdaki tek demiryolu Kars'tan Gümrü'ye (Leninakan) geçmekte olan güzergâhtı. Bakanlar Kurulu Kararı doğrultusunda mülteciler Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki yegâne tren yoluyla gönderilmek üzere, cemsellerle (askeri kamyonlarla) Yozgat merkezden 40 km. uzaklıktaki Yerköy tren istasyonuna nakledildiler. Burandan da trenle Kars'a gönderildiler. İlk seferde 195 mülteci, 6 Ağustos 1945 tarihinde Kars'ın Kızılçakçak (1961 yılından sonra Akyaka adını almış ve 1987 yılında ilçe olmuştur) yerleşimine bağlı Tiknis (Kalkankale) Köyü sınır kapısından sınır çizgisinin geçtiği Camızboğan Deresi üzerinde halk tarafından "Doğu Kapı Köprüsü" olarak adlandırılan demir yolu köprüsünden geçirilerek iade edildiler. Kalkankale'den geçmekte olan demiryolu köprüsünün resmi adı, Devlet Demiryolları'nın kayıtlarında, Ankara sıfır noktası kabul edildiği için "1429 Kilometre + 236 Metre'deki Altı Metrelilik Köprü" şeklindedir. Sınır kapısında sadece demiryolu geçişi vardır ve yaya geçişine izin verilmemektedir. Mülteciler söz konusu köprü geçilerek Sovyet askerlerine teslim edilmiştir. Tiknis sınır kapısı halk arasında "Doğu Kapı" olarak da bilinmektedir. Günümüzde Kars-Gümrü karayolu ve demiryolu halen buradan geçmektedir.

Mülteciler, en son tren istasyonunun bulunduğu Kızılçakçak'ta durmuş ve buradan sonra Tiknis Köyü'nden geçilerek iade edilmişlerdir. Bazı kaynaklar iadenin Iğdır'ın Boralan sınır kapısındaki Boralan (Boraltan olarak da bilinmektedir) Köprüsü'nden yapıldığını ileri sürmektedirler. Zikredilen kapı Türkiye-İran sınırında yer almaktadır ve 1945 yılında buradan tren yolu geçmiyordu. Dolayısıyla mültecilerin Iğdır sınırındaki Boralan Kapısı'ndan iade edilmeleri fiziksel olarak imkânsızdır. Buna karşın mültecilerin büyük kısmı, Iğdır'da Aras üzerindeki Boraltan Köprüsünden geçerek Türkiye'ye sığınmışlardı. Belirtilen nedenle iade hadisesi daha sonra "Boraltan Faciası" şeklinde isimlendirilmiştir. Daha önce de söylendiği gibi ilk iade edilenler arasında Kızılordu'dan kaçarak Almanya'ya sığınan iki Türk kökenli subay Enver Anar ve Kadri Başaran da bulunmaktaydı. Anar ve Başaran DP Konya Mebusu Ziyad Ebuzziya Bey'in kayınbiraderleridir. DP Mebusu Ziyad Bey de Orta Asya'dan göçerek Türkiye'ye yerleştiğinden zikredilen bölgeyle akrabalık ilişkileri halen devam ediyordu. Anar ve Başaran'ın teslim edilecek gruba dahil edilmeleri de trajik bir olaydır. İki subay Bakanlar Kurulu yazışmasında belirtilen İstanbul'daki iki kişidir ve bun-

72 BCA, 02/07/1941 /Fon 0301000 Kutu 152, D. 77, S 20.

lar akrabalarının yanından Ankara'ya gönderilecekleri beyan edilerek alınmış, Sovyetler'e gönderilen gruba dahil edilerek ölüme yollanmışlardır.⁷³

İlk grubun sayısı 195'ten fazlaydı fakat Yozgat'tan nakil esnasında gruptan birkaç kişi kaçmayı başarmıştır. Teslimatı yapan yedek subay Posta Müfettişi Reşad'ın Rusların teslim aldıkları mültecileri acımasızca katletmelerini canlı olarak seyretmek durumunda kaldığı ve bu yüzden sınırları bozularak tedavi gördüğü iddia edilmiştir. 1951 yılında Adalet Bakanı Rükneddin Nasuhioğlu, Posta müfettişi subay ile ilgili kendisine sorulan soruya "bilgisi olmadığı" cevabını vermiş fakat hadiseyi de yalanlamamıştır.⁷⁴

Sovyet Büyükelçiliği ile yapılan nota teatisinde iadelerin mütekabiliyet ilkesine göre yapılması kararlaştırılmıştı. Buna karşın Sovyetler ilk grup mülteciyi geri aldıktan sonra kendilerine sığınan üç Türk askerini, yerlerini tespit edemedikleri bahanesiyle geri iade etmediler.⁷⁵ Askerlerden subay olan, 2 Ağustos 1942 tarihinde üstüne fiili taarruzda bulunarak Sovyet topraklarına kaçmıştı.⁷⁶ Tek adam idaresindeki Sovyet Komünist Partisi istihbarat teşkilatının kendisine sığınmış Türk askerlerinin yerini bilmemesi inandırıcı bir bahane değildi. Belirtilen nedenle nota teatisindeki mütekabiliyet şartlarına uyulmadığı gerekçesiyle geri kalan 48 asker mültecinin iadesinden vazgeçildi.⁷⁷ İadeden vazgeçilmesinde Sovyetler'in birinci grup mültecileri acımasızca katletmiş olmasının yarattığı infial ve Sovyet tehditlerine karşı İngiltere'nin 1939 Yılı İttifak Antlaşması'nın yürürlükte olduğunu bildirerek Türkiye'ye destek vermesi etkili olmuştur.

İade edilmeyenlerin durumunu incelemek üzere Başbakanlığın onayıyla; Dışişleri, İçişleri ve Milli Savunma Bakanlığı arasında ortak bir komisyon kuruldu. Komisyonun verdiği karar doğrultusunda Bakanlar Kurulu tarafından 1 Kasım 1947 tarihinde Türkiye'de kalmak isteyen mültecilerin Türk ırkından olanların Türk vatandaşlığına alınmasına karar verildi.⁷⁸ Vatandaşlığa alınmalarına rağmen iadede kurtulanlar uzun süre "bir gece evlerinden alınıp Sovyetler'e

73 **TBMM Tutanak Dergisi**, 18 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 206.

74 **TBMM Tutanak Dergisi**, 18 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 204.

75 **TBMM Tutanak Dergisi**, 18 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 204.

76 **BCA**, 26/02/1954 /Fon 301110 Kutu 243, D. 8. S 4.

77 **TBMM Tutanak Dergisi**, 18 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 204.

78 **TBMM Tutanak Dergisi**, 18 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9. s. 204; Cumhuriyet, Avrupa Kamplarındaki Türklerin Durumu, 14 Kasım 1947. s. 1, 4.

teslim edilme ve öldürülme” korkusu yaşamış, bu korku zaman içinde sendroma dönüşmüştür.⁷⁹

Sovyetler’de esirken kaçarak Türkiye’ye sığınan ve Yozgat kampında *enterne* edilen üç Alman mülteci ise kendi istekleri üzerine, 1947 yılında Almanya’nın Amerika-İngiliz kontrolündeki bölgesine iade edildiler.⁸⁰ Başbakanlık, mültecilerin Sovyetler’e iade edilmelerini uygun görmemiş ve kendi istekleri üzerine iadeleri ABD-İngiliz kontrol bölgesine gerçekleştirilmiştir. Başbakanlığın Alman mültecilerin kesinlikle Rusya haricinde üçüncü bir ülkeye iade edilmelelerini istemesi, 1945 yılındaki iade sonunda yaşanan katliamdan ders alındığını göstermektedir.

İade Sonrasındaki Tartışmalar

Mültecilerin iadesi meselesi, konu ile ilgili uygulanan sıkı sansür nedeniyle 1950 yılına kadar gündeme getirilemedi. Mesele ilk olarak 1950 yılı başında bazı gazetelerde yer aldı ve TBMM’nin, çok partili hayata geçişi sağlayan 14 Mayıs 1950 tarihinde yapılan seçimlerden yaklaşık bir buçuk ay sonra, 28 Haziran Çarşamba günü yapılan oturumunda gündeme geldi.⁸¹ 1950 seçimlerinde DP 416 milletvekilliği kazanarak (CHP 55 milletvekilliği kazanmıştır) TBMM’de ezici bir çoğunluk elde etti.⁸² DP milletvekilleri TBMM’deki ezici çoğunluğun ve Hükümet olmanın vermiş olduğu özgüvenle CHP ve İnönü Dönemi uygulamalarını Meclis gündemine taşıyarak eleştirmeye başladılar. İnönü Dönemi’nin halk üzerinde infial yaratabilme potansiyeline sahip uygulamalarından bir tanesi kuşkusuz Türkiye’ye sığınmış olan mültecilerin iadesi meselesiydi.

Bu esnada savaş sonrasında Avrupa’daki kamplarda kalan Türk kökenli Müslüman mültecilerle ilgili sorunun acilen çözülmesi gerekiyordu. DP iktidarı devraldığında Bulgaristan’daki Türk kökenli halkın, sayıları her geçen gün katlanarak artan Türkiye’ye sığınma talepleri en büyük sorunlardan bir tanesiydi. Aslında Bulgaristan’dan Türkiye’ye göç savaş esnasında başlamış, savaş sonrasında Sovyetlerin Bulgaristan’da etkinlik kurması ve halkın komünist ol-

79 **Kadir Dikbaş tarafından geri iade edilmeyenlerle ya da akrabalarıyla yapılan röportaj**, 6 Şubat 1990.

80 **BCA**, 24/10/1948 /Fon 030100 Kutu 55, D. 368. S 39.

81 **TBMM Tutanak Dergisi**, 28 Haziran 1950. C 1, D. IX, s. 283.

82 İsmail Köse, “Çok Partili Siyasi Hayat, Partilerin Seçim Beyannameleri ve Propaganda Görselleri (1950-1951), **İletişim ve Diplomasi**, T.C. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Yıl 2, S 3, Temmuz-Aralık 2014. s. 159-160.

maya zorlanmasıyla sığınma talep edenlerin sayısı hızla artmıştı. TBMM'nin 28 Haziran 1950 tarihindeki oturumunda göçmenlerle ilgili soruları cevaplayan Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu'nun verdiği bilgiye göre; Türkiye'ye göçmek zorunda kalanların sayısı 800.000'e yakındı ve bunların 80.000 kadarı Bulgaristan'daki Türk makamlarına başvurarak sığınma talep etmişti. Türkiye'ye gelecek göçmenler Türkiye'de yerleşerek Bulgaristan'a geri dönmeyi talep ediyordu. Bu esnada 2.500 kişilik bir kabile Bulgaristan'dan kaçarak Yunanistan'a sığınmıştı. Bulgar vatandaşı Türk göçmenlerin ihtiyaçları Uluslararası Mülteci Örgütü (UMÖ) tarafından sağlanmaktaydı. Fakat, 1946 yılında kurulmuş olan UMÖ'nün görev süresi dolmak üzereydi.⁸³ Belirtilen nedenle Ankara'nın acilen harekete geçmesi gerekiyordu. Bu amaçla, CHP dönemi mülteci kabul kanunlarında değişikliğe gidilerek Türkiye'ye kabul kolaylaştırıldı ve vatandaşlığa kabul işlemleri hızlandırıldı.⁸⁴

DP iktidarı devralmadan önce UMÖ denetiminde Almanya, İtalya, Avusturya, İsviçre ve Yunanistan'daki kamplarda barınmak zorunda kalan Türk kökenli mülteciler üzerinde Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı'nın görevlendirdiği bir komisyon inceleme yapmıştı. İncelemenin ardından Sosyal Yardım Bakanlığı ile Dışişleri Bakanlığı'nın konuya dair raporları değerlendirilerek; Bakanlar Kurulu'nun 19 Aralık 1947 tarihli toplantısında zikredilen "*kampların içinde ya da dışında yaşayan Türk soyundan Müslümanlar ile Türkiye'de akrabaları bulunan Türk Kültürlü Müslüman yabancıların ve pasaportu olmayan Türkiyelilerin kendi iâşe ve iskânlarını karşılamak şartıyla Türkiye'ye kabullerine*" karar verilmişti.⁸⁵ İşlerini karşılayamayacaklar Türkiye'ye kabul edilmeyecekti. İtalya'daki kamplardan Mısır, Suriye ile Ürdün'e geçmiş olan Türk Müslüman mülteciler de aynı şartlarla yurda kabul edilecekti.⁸⁶

Yunanistan Türkiye'nin kabul etmemesi halinde Türk göçmenleri Bulgaristan'a iade edecekti. Bulgaristan'a iade durumunda göçmenlerin 1945 yılında iade edilenlere yapıldığı şekilde katledilmesinden korkuluyordu. Ekonomik şartları göz önünde bulunduran DP, sefeli CHP ile benzer şekilde öncelikli olarak kendi imkânları ile barınabilecek ya da Türkiye'deki akrabalarının yanın-da yaşamlarını ikame ettirebilecek serbest göçmenleri kabul etmek taraftarıydı.

83 **TBMM Tutanak Dergisi**, 28 Haziran 1950, Dönem, IX, C 1. s. 280.

84 **BCA**, 01/10/1951 /Fon 030180102 Kutu 126, D. 72. S 2.

85 **BCA**, 19/12/1947 /Fon 0301812 Kutu 115, D. 87. S 4.

86 **BCA**, 21/09/1951 /Fon 0301812 Kutu 69, D. 16. S 3657.

1945 yılındaki hadise hatırdıydı ve Yunanistan'daki göçmenlerin aynı akıbeti paylaşmaması için çalışılmaktaydı. Ayrıca halen savaş sonrası Sovyetlere dönmeyen ve çeşitli ülkelerdeki kamplarda bulunan Türk kökenli mülteciler de yurda kabul edilecekti.⁸⁷ 1945 yılındaki iade hadisesi Bulgar vatandaşı Türk kökenli göçmenlerin kabulüyle ilgili görüşmelerde gündeme gelmemiştir.

Zikredilen kaotik ortamda 1945 yılındaki iade hadisesinin gündeme gelmemesi olanaksızdı. DP'nin iktidarı devralmasından birkaç ay önce iade meselesi tartışılmaya başlandı. 1950 yılı başında Moskova Eski Basın Ataşesi Memduh Tezel, Vatan Gazetesi'nde yazdığı seri makalelerden birinde, 1950 yılı Ocak ayında, Sovyetlere iade edilen mülteciler meselesini gündeme getirdi. Tezel'in nakline göre; mülteciler Kızılçakçak mevkiine gelince kendilerini bekleyen sonda kaçmaya çalışmış fakat başarılı olamayarak teslim edilmiş ve sınırın karşı tarafında Sovyet askerleri tarafından katledilmişlerdi.⁸⁸

Memduh Tezel 1945 yılında Moskova Büyükelçiliği'nde Basın Ataşesi olarak görev yapmaktaydı ve önemli bilgilere sahipti. Tezel, kendi anılarına ek olarak eşinin mültecileri Rusya'ya götüren trende seyahat ettiğini belirtip, kendisinin şahitliğine dayanarak, bir mültecinin Kızılçakçak'tan hududa kadar ağlayarak *"altı senedir Sivas'ta yaşıyorum, evlendim, çoluk çocuğum var ve şimdi ölüme gönderiliyorum"* dediğini ve Kızılçakçak istasyonunda kaçmaya çalıştığını fakat kaçamayarak teslim edildiğini, trendeki mültecilerin *"nasıl olsa öleceğiz"* diyerek Erzurum'dan sonra ellerindeki paraları ve eşyaları yollardaki halka attıklarını, sınırın karşı tarafına geçince trenden indirilerek Bolşevikler tarafından işkence yapıp hemen öldürüldüklerini söylüyordu. Gazeteye verdiği beyanatında kendi eşini, bir arkadaşının eşini ve Moskova Büyükelçiliği'nde görevli diplomatik bir kuryenin canlı şahitliğini kanıt göstermekteydi.⁸⁹

Tezel'den sonra diğer gazeteler de mültecilerin iade meselesini gündeme getirmeye başladılar. Fakat iade ile ilgili gazetelerde yer alan farklı rakamlar konunun tam olarak bilinmediğini göstermektedir. Örneğin Son Saat Gazetesi Tezel'den naklen iade edilen mültecilerin sayısını 160 kişi olarak vermektedir. Son Saat ayrıca mültecilerin hukuka ve teamüllere aykırı olarak iade edildiklerini ve iadeden hemen sonra sınırda öldürüldüklerini yazıyordu.⁹⁰

87 **TBMM Tutanak Dergisi**, 28 Haziran 1950, Dönem, IX, C 1. s. 281-283.

88 **Son Saat**, "Rus'lara Teslim Edilerek Ölüme Verilen 160 İnsan", 14 Nisan 1950. s. 1-2.

89 **Son Saat**, "Memduh Tezel 160 Mültecinin Ruslara Teslimini Anlatıyor", 15 Nisan 1950. s. 1-2.

90 **Son Saat**, "Rus'lara Teslim Edilerek Ölüme Verilen 160 İnsan", 14 Nisan 1950. s. 1-2.

Gazetelerde yer alan haberler belli bir kamuoyu hassasiyeti oluşturmuştu. Böylece Avrupa ve Balkanlar'daki kamplarda bulunan Türk kökenli mültecilerle ilgili politikanın belirlenmeye çalışıldığı esnada Sovyetlere iade edilen mülteciler meselesi DP, 2 Haziran 1950 tarihinde TBMM'de güvenoyu alarak iktidarı devraldıktan yaklaşık 14 ay sonra Tekirdağ Milletvekili Şevket Mocan tarafından TBMM'nin 18 Temmuz 1951 tarihli oturumunda gündeme getirildi.

İade hadisesi duyulduğunda CHP'nin endişelendiğinden daha büyük bir etkide bulundu ve CHP'nin muhalifleri tarafından siyasi koza dönüştürülerek uzun süre gündemdeki yerini korudu. 1952 yılında Kılıç Ali konu hakkında bir köşe yazısı yazarak iade edilenlerin "*bizi öldürün fakat Moskof'a teslim etmeyin*" dediklerini kaydetti. Kılıç Ali de, mültecilerin Kars'ta tüm kıymetli eşyalarını halka dağıttıklarını, bağırarak ağladıklarını ve Bolşevikler tarafından katledildiklerini kaydetmiş, teslim edilen mülteci sayısını 200 kişi olarak vererek, İsmet İnönü'yü iade kararından dolayı Damat Ferit ile Vahdettin'e benzetip, istibdat kurmakla suçlayarak acı bir dille eleştirmiştir.⁹¹ Kılıç Ali'den hemen sonra İsmail Hami Danişmend'in 1 Mayıs 1952 tarihli makalesi kamuoyunda halen mülteciler ve iade meselesi hakkında kesin ve net bilgiler bulunmadığını göstermektedir. Danişmend de tarihten örnekler vererek mültecilerin iadesini sert ifadelerle eleştirerek İsmet İnönü'yü "*Türk tarihine kara bir leke çalmakla*" suçlamıştır.⁹² 1950 yılından itibaren gazeteler ve köşe yazarları iade hadisesine sık sık yer vermişlerdir. Buna karşın enteresan şekilde, Cumhuriyet Gazetesi'nin dijitalize edilememiş, erişime kapalı sınırlı sayıdaki nüshası hariç, erişilebilen sayılarında 1945 tarihindeki iade hadisesiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Olayı gündeme getirenlerden bir tanesi de Turancılık davasından yargılanarak hüküm giymiş olan Reha Oğuz Türkkân'dır. Reha Oğuz, İhsan Sabri Çağlayangil ve diğer hariciyecilerden naklen Sovyetler'e teslim edilerek katledilen mültecilerin sayısını 407 olarak kaydetmektedir ve iadenin yapılmaması için İsmet İnönü'ye ricada bulunduğunu belirtmektedir.⁹³ Hadiseyi gündeme getiren kaynaklardan bir tanesi de Adalet Partisi'nin yayın organı Adalet Gazetesi'dir. Adalet Gazetesi 1965 genel seçimleri öncesinde İnönü'yü zora düşürmek için

91 **Milliyet**, "Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, 200 İrkdaşımızın Ruslara Tesliminin Hikâyesi", 29 Nisan 1952. s. 1, 7.

92 İsmail Hami Danişmend, "Türk Mültecilerin Moskoflara Teslimi", **Milliyet**, 1 Mayıs 1952. s. 2.

93 Bkz. **Çağlayangil'in Anıları**, Haz. Tanju Cılızoğlu, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

ilk sayfasında İnönü'ye ait 12 günah sayılmış ve 7. maddede “*Boraltan Köprüsü faciası*” adıyla Sovyetler’e iade hadisesine yer verilmiştir.⁹⁴

Bunlara ek olarak iade hadisesi yaşandığı esnada Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreter Yardımcısı olarak görev yapan Feridun Cemal Erkin hatıratında Sovyetler’e teslim edilen asker ve subaylardan “*birkaç zavallı*” şeklinde bahsederek, sayı vermeden mültecilerin teslimden hemen sonra Türk subayların gözlerinin önünde kurşuna dizilerek katledildiklerini kaydetmektedir. Fakat Erkin, enteresan şekilde mültecilerin Alman ordusuna katılan ve yenilgi sonrası Türkiye’ye sığınan Türk kökenli askerler olduğunu belirtmektedir.⁹⁵ Erkin’in kaydı ile diğer kaynakların verdiği bilgiler arasında uyum yoktur. Diğer bir ihtimal de birden fazla iade işleminin gerçekleştirilmiş olmasıdır ki, erişilebilen vesika ve kayıtlarla böyle bir durumun yaşanıp yaşanmadığını tespit ve teyit etmek olası değildir. Buna karşın zikredilen yıllarda Alman Ordusu’nun yenilgisi sonrası Avrupa’daki kamplarda barınmak durumunda kalmış Türk kökenli Sovyet vatandaşı asker mültecilerin bulunduğu ve bunların ABD ile İngiltere tarafından Sovyetler’e teslim edildiği bilinmektedir.⁹⁶

Yakın tarihte iade meselesini gündeme taşıyanların başında Ahat Andican gelmektedir. Andican, “*Ankara’daki Sovyet Büyükelçisi Vinogradov’un [1945 yılında] mültecilerin iadesi meselesini gündeme getirdiğini ve İnönü Hükümeti’nin Yozgat başta olmak üzere Türkiye’deki çeşitli kamplarda ya da akrabalarının yanında yaşayan 195 mülteci Türkü Sovyetler’e teslim ettiğini*” kaydetmektedir.⁹⁷ Andican’ın nakletmiş olduğu rakam resmi belgeler hariç diğer kaynakların kaydettikleri sayılarla uyumlu değildir fakat arşiv vesikalarındaki rakamla aynıdır. Bu durumda elde bulunan en güvenilir sayı Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi’nde belirtilen ilk grup sayısı olan 195’tir.

Boraltan Hadisesi 2010 yılında Türkiye’de gündeme getirildikten sonra Azerbaycan ve Rusya Federasyonu’ndaki gazeteler (Moskovskiy Komsomolets ve Zerkalo) konuyu kendi arşivlerinde araştırdılar. Fakat, 2010 yılında hem Rus

94 **Adalet Gazetesi**, “İnönü’nün Hizmet Faturası”, 7 Ekim 1965. s. 1.

95 Erkin, **a.g.e.**, s. 149.

96 Bilgin, **a.g.m.**, s. 13-16; **Cumhuriyet**, “Avrupa Kamplarındaki Türklerin Durumu”, 14 Kasım 1947. s.1, 4.

97 A. Ahat Andican, **Osmanlı’dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, Doğan Kitap, İstanbul, 2009. s. 488.

hem de Azeri arşivlerinde Boraltan Hadisesi'nden bahsetmesi gereken ve büyük olasılıkla mültecilerin akıbetini detaylı olarak içeren arşiv vesikalarının olması gereken yerde bulunmadığı tespit edildi.⁹⁸ Her iki gazetenin iddiasına göre; ilgili vesikaların ya erişime kapatıldığı ya da yok edildiği anlaşılmaktadır.

Nitekim, dönemin Azerbaycan Sovyet Komiseri Mircafer Bakırov ile ilgili 57 klasör vesika da arşivlerde kayıptır. Yine Bakırov ile ilgili Askeri Savcılık'ta bulunan 294 soruşturma evrakı ile Bakırov'un şahsi hayatını ilgilendiren dört evrak da kayıptır. Bu evrakların 110 adedi 1945-46 dönemi ile ilgilidir ve büyük olasılıkla Boraltan hadisesiyle alakalı bilgiler de kayıp vesikalar içinde yer almaktadır.⁹⁹ İlgili Sovyet vesikalarının kayıp olması nedeniyle iade edilenlerin tam sayısı ve akıbetleri hakkında Sovyet kaynaklarından doğrulama yapmak olanaksızdır.

İade edilen mültecilerle ilgili en önemli çalışma ve kayıtlardan bir tanesi de gazeteci Kadir Dikbaş tarafından 1990 yılında iade edilmeyen ikinci grupta yer alanlarla, ya da hayatta olmayanların torunlarıyla yapılan röportajdır. Dikbaş, “*dönemin Yozgat Kamp komutanı ile de görüşmek istediğini fakat komutanın vefat etmiş olduğunu*” kaydetmektedir. Sözlü kültürü yazılı kayda geçiren bu önemli çalışmada iade edilmeyen mülteciler yaşadıklarını ve iade edilenlerin başına gelenleri nakletmektedirler.¹⁰⁰

Dikbaş, iadeden kurtulan mültecilerden bir tanesi olan Bayram Kara'dan naklen Sovyetler'den kaçan mültecilerin büyük kısmının Azeri, diğerlerinin Özbek, Rus, Gürcü ve Ermeni olduğunu, bunların tamamının Yozgat'taki kampa yerleştirildiklerini ve 1945 yılındaki iade hadisesine kadar burada oldukça rahat şartlarda yaşadıklarını kaydetmektedir. Mülteciler kampta ortalama 75 lira maaş almakta ve kamp içinde kendi mesleklerine göre işler yapmaktaydılar. Dikbaş, geride kalan mültecilerden naklen, 1942 yılından sonraki yıllarda iltica eden ve çoğunluğu Azeri Türkü olan 200 kişinin iadesine karar verildiğini bildirmektedir.¹⁰¹ Bu ifade Bakanlar Kurulu Kararındaki rakama yakın bir sayıdır. Bayram Kara, “*Ben Rusya'dan iltica edenlerin temsilcisiydim, iade kararını bir gün evvel*

98 <http://www.zerkalo.az/o-kom-govoril-erdogan/> (08/01/2016).

99 <http://www.zerkalo.az/o-kom-govoril-erdogan/> [erişim tarihi 08/01/2016]

100 **Kadir Dikbaş tarafından Sovyet Mültecilerin Temsilcisi Bayram Kara ile yapılan röportaj**, 3 Şubat 1990.

101 **Kadir Dikbaş tarafından Sovyet Mültecilerin Temsilcisi Bayram Kara ile yapılan röportaj**, 3 Şubat 1990.

duymuş ve sabaha kadar uyuyamamıştık, sabah gün ışımadan Kamp Komutanı Yarbay Abdurrahman Öncül gelerek bana savaşın bittiğini ve serbest bırakılmamıza karar verildiğini söyledi” demektedir. Yarbay Öncül, temsilci Kara'ya öğle 12'de tüm mültecilerin eşyaları ile hazır olarak toplanmalarını ve gidecekleri yerlere cemselerle nakledileceklerini de söylemişti. Öğle 12'de cemseler gelerek serbest bırakılacaklarına inandırılmış asker mültecileri aldı ve Sovyetler'e teslim etmek üzere Yerköy tren istasyonuna götürdü. Kampta Sovyet mültecisi sadece 35 Azeri ve 5 Rus bırakılmıştı.

Kara'nın buraya kadar söyledikleri Bakanlar Kurulu Kararıyla uyumludur denilebilir. Zira, kararda belirtilen mülteci sayısı 241'dir ve bunların ilk grupta 195'i teslim edilmiştir. Kara, geride 40 kişi kaldığını ve 200 kişinin gönderildiğini, bunlar arasında 80 Azeri Türkü bulunduğunu belirtmektedir ki bu rakam bir farkla Bakanlar Kurulu Kararı'nda geride kalanların kayıtlarıyla uyumluyken, Kara'nın vermiş olduğu iade rakamı karardaki rakamdan beş kişi fazladır. Ziyad Ebuzziya'nın kayınbiraderi olan iki subay mültecinin İstanbul'dan getirilerek kafileye dahil edildiği ve Kara'nın büyük olasılıkla iki subayı hiç görmediği dikkate alındığında fark yedi kişiye çıkmaktadır ve resmi kayıtlara göre; Yozgat'tan 193 kişinin nakledilmiş olması gerekmektedir. Diğer bir olasılık da yedi kişinin nakil esnasında kaçmayı başarmış olmasıdır.

Önceki sayfalarda da görüldüğü gibi Yozgat Valiliği mültecilerin kendilerini bekleyen akıbetten haberdar olarak yolda kaçmalarından endişe etmiş, bu amaçla sevkini Yerköy'de kapalı vagonlarla yapılmasına karar verilmiştir. Kara, bu bilgiyi doğrulayarak mültecilerin demir parmaklıklı vagonlara konulduklarını ve sıkı güvenlik tedbiri alındığını, mültecilerin yaz sıcaklığında yolda bir şey yemeyi ve içmeyi reddederek yolculuk yaptıklarını söylemektedir.¹⁰² Mültecilerin teslim tarihi 6 Ağustos'tur ve yaz sıcaklığı kaydı ile demir parmaklıklı vagon bilgisi resmi vesikalarla uyumludur.

DEĞERLENDİRME

Dünya siyasetini ve dengelerini tamamen değiştiren tarihteki en geniş kapsamlı ve yıkıcı harp II. Dünya Savaşı'dır. Türkiye II. Dünya Savaşı'nda savaşan taraf olmamayı başarmıştır fakat bu tercih savaş sonrasında Sovyetlerin tırmandırılan bir sinir harbiyle Türkiye'ye karşı tehditler yöneltmesine olanak sağla-

102 Kadir Dikbaş tarafından Sovyet Mültecilerin Temsilcisi Bayram Kara ile yapılan röportaj, 3 Şubat 1990.

mıştır. Savaş esnasında Türkiye'ye sığınan Sovyet vatandaşı asker mültecilerin iadesi söz konusu kaotik ortamda alınarak uygulanmış bir tercihtir. İade meselesi zor bir karardır ve dönemin şartları içinde değerlendirilmesi gerekmektedir. Nitekim, Stalin liderliğindeki Sovyet idaresinin benzer olaylarda daha önceki yıllarda gösterdiği yaklaşım, iade edilen mültecilerin yaşamasına izin verilmeyeceğini açıkça göstermekteydi. Bu açıdan bakıldığında iade hadisesi bir insanlık dramı ve sonuçlarıyla kabul edilmesi güç bir facia olarak değerlendirilebilir. Belirtilen nedenlerle hadisenin hukuki ve insani olarak savunulabilmesi olası değildir. Siyasi boyut üzerinde dönemin şartları ve gelişmeleri ışığında tartışmak faydalı olacaktır.

Arşiv vesikaları, Türkiye'nin savaş süresince asker mültecilerin *enterne* işlemleriyle ilgili uluslararası yazılı ve teamül hukuk kurallarına tereddütsüz uyduğunu göstermektedir. Savaş süresince çıkarılan genelge ve kamplardaki uygulamalardan söz konusu durumun saptanması mümkündür. Buna karşın, Sovyetler'den gelen iade talebi karşılanırken dikkate alınan saiklerin irdelenmesi yerinde olacaktır. Söz konusu kararın alındığı esnada, Yalta Konferansı bitmiş ve Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e tehdit yüklü Sovyet notası verilmişti. Yine, iade kararı öncesinde İngiltere, Boğazlara yönelik Sovyet talepleri hakkında Ankara'yı bilgilendirmişti. Tüm bu saikler göz önüne alındığında Ankara'nın Sovyet tazyikini hafifletebilmek için istemeyerek de olsa iadeye mecbur kaldığı yargısına varılabilir. Fakat, Sovyetlerin, mültecilerin geri verilmesi neticesinde Türkiye üzerindeki baskıyı istenilen düzeyde hafifletmeyeceği Ankara tarafından biliniyor olmalıdır.

Sovyetler Boğazlarda üs istemekteydiler ve daha sonra bu talebe Kars ile Ardahan da eklenmiştir. Boğazlar meselesi Çarlık döneminin son yüzyılını hatırlattır bir yaklaşımla fikri sabit halini almıştı. Dışişleri Bakanlığının Başbakanlığa gönderdiği iadeyi tavsiye tezkeresi yazıldığında Ankara Sovyetler'in tüm talep ve niyetleri hakkında bilgi sahibiydi. Bakanlık tezkeresinden iki hafta sonra Selim Sarper Moskova'da Molotov tarafından kendisine iletilen Sovyet taleplerini kesin bir dille reddetmiştir. Bu durumda mültecilerin iadesinin reddedilmesi Türk-Sovyet ilişkilerinde var olandan daha büyük bir krize sebebiyet verebilecek potansiyele sahip değildi.

ATASE ve Başbakanlık arşivlerinde erişime açık vesikalardan iade kararının gerekçelerini saptamak olası değildir. Daha sonraki yıllarda yapılan eleştirilere de dönemin hükümet üyeleri tarafından tatmin edici bir cevap verilmemiştir. Buna karşın iade ile elde edilmesi umulan dış politika yaklaşımının Sovyetler nezdinde çok fazla etkili olmadığını söylemek mümkündür. Söz konusu keyfi-

yet Ankara tarafından da biliniyor olmalıdır. İade kararı, hukuki zorunluluk ya da ittifak ilişkisine dayalı mütakabil iyi niyet kapsamında değerlendirilebilecek bir keyfiyet de değildir. Belirtilen nedenle, kararın hukuki zorunluluklar ya da Sovyetler'e sığınmış Türk vatandaşı askerlerin geri alınabilmesi için mütakabil niyet temelinde yapıldığını ileri sürebilecek savlar eldeki rakam ve hukuki hükümler dikkate alındığında herhangi kabul edilebilir bir gerekçe sağlayamamaktadır.

Boğazlar ve Kars ile Ardahan konusunda olduğu gibi mültecilerin iadesi talebi de kesin ifadelerle geri çevrilebilirdi. Boğazlar'daki talepleri karşılanmayan Sovyetler'in Türkiye'ye karşı güç kullanma ihtimali ve oluşabilecek gerginlik ile karşılaştırıldığında, mültecilerin iadesinin reddedilmesinin sebebiyet verebileceği siyasi gerginlik çok büyük öneme sahip görülmemektedir. Dolayısıyla mültecilerin iadesinin Türkiye'ye yönelik Sovyet tehditlerini azaltıcı etkide bulunmasını ummak gerçekçi bir yaklaşım değildir. Nitekim iade sonrasında da Sovyet tehdit ve sınır harbi tırmandırılarak devam ettirilmiştir. Daha önceki deneyimlerin asker mültecilerin iade edildiklerinde öldürüleceklerini göstermesine rağmen böyle bir uygulamada ısrarcı olunması ancak Sovyetlere karşı bir iyi niyet gösterisi kapsamında değerlendirilebilir. Şayet böyleyse bir insanlık dramına sebebiyet verilmesine rağmen istenilen sonuç alınamamıştır.

Açıklığa kavuşturulması gereken ikinci sorun iade edilen mülteci sayısı ve iade yeridir. Mültecilerin iadesini nakleden kaynaklar çelişkilidir ve kaynaklar arasında sayı, teslimat yeri ve tarihi konusunda uyum yoktur. Başbakanlık vesikaları iade edilenlerin sayısını 195 şeklinde göstermektedir. Kaynakların kahir ekseriyeti mültecilerin Sovyet sınırını geçtikten hemen sonra kurşuna dizilmek suretiyle ya da tanklarla başları ezilerek katledildikleri ve iade edilenlerin 146'sının Azeri Türkü olduğu konusunda mutabıktır.

Mültecilerin Sovyetler'e teslim edildiği yer konusunda farklı rivayetler mevcuttur. Bakanlar Kurulu Kararında teslimat yeri belirtilmemiştir fakat teslimatın trenle yapılacağı kesin olarak açıklanmıştır. Bazı kaynaklar iadenin Boralan (Boraltan) Köprüsünde yapıldığını iddia etmektedir. Boralan, Iğdır-İran sınırında bulunmaktadır ve bahsedilen dönemde Iğdır Kars'a bağlı bir yerleşimdi. Bunlara ek olarak, Iğdır'dan hiçbir şekilde demiryolu geçmemektedir ve 1945 yılında Türkiye ile Rusya arasındaki demiryolu bağlantısı Kars-Erzurum-Kızılcakçak (Akyaka)-Tiknis (Kalkankale-Doğu Kapı) güzergâhından gerçekleşmekteydi. Eldeki vesika ve bilgilerin değerlendirilmesiyle, 1945 yılı Ağustos ayında, 195 asker mültecinin iade edildiğinden ve iade yerinin Boralan (ya da Boraltan) değil Kalkankale'deki demiryolu köprüsünden gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Resmi Belgeler

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Kullanılan Arşiv Vesikalarının kutu, dosya ve sayı numaralarıyla tarihleri dipnotlarda belirtilmiştir.

Genelkurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (ATASE)

Kullanılan ATASE Vesikalarının kutu, dosya ve sayı numaralarıyla tarihleri dipnotlarda belirtilmiştir.

Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers, The Conference of Berlin (The Potsdam Conference) 1945, C II, Government Printing Office, Washington, 1960.

Foreign Relations of the United States, Diplomatic Papers The Conferences at Malta and Yalta 1945, Government Printing Office, Washington, 1955.

TBMM Tutanak Dergisi, 11 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9.

TBMM Tutanak Dergisi, 18 Temmuz 1951, Dönem, IX, C 9.

Telif Eserler

Andican, A. Ahat, **Osmanlı'dan Günümüze Türkiye ve Orta Asya**, Doğan Kitap, İstanbul, 2009.

Benhür, Çağatay, **Stalin Dönemi Tür-Rus İlişkileri (1924-1953)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE, Konya, 2008.

Bilgin, Mustafa Sıtkı ve Morewood, Steven, "Turkey's Reliance on Britain: British Political and Diplomatic Support for Turkey against Soviet Demands, 1943-47", **Middle Eastern Studies**, C 40, No. 2, Mart 2004. s. 24-57.

Bilgin, Mustafa Sıtkı, "İkinci Dünya Savaşı Sonrası Uzak Şark Türkleri'nin Sovyet Esareti Altına Düşmesi ve Ayaz İshaki'nin Siyasi Mücadelesi", **Türk Dünyası Tarih Kültür Dergisi**, S 216, 2004. s. 12-19.

Çağlayangil'in Anıları, Haz. Tanju Cılızoğlu, 3. Baskı, Bilgi Yayınevi, Ankara, 2007.

Churchill, Winston S., **Triumph and Tragedy, The Second World War VI**, Houghton Mifflin Company, USA, 1981.

Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi**, 3. Baskı, TTK Yayını, Ankara, 2014.

Erkin, Feridun Cemal, **Dışişlerinde 34 Yıl**, C I, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1987.

Esin, Emel, **Türkistan Seyahatnamesi**, TTK Yayını, Ankara, 1997.

Gürbüz, Mehmet Vedat, **An Overview of Turkish-American Relations and Impact on Turkish Military, Economy and Democracy, 1945-1952**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Wisconsin, Madison, 2002.

Hayit, Baymirza, **Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleri Tarihi**, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2004.

Hiller, Tim, **Sourcebook on Public International Law, C I-II**, Cavendish Publishing Ltd., London, 1998.

Karal, Enver Ziya, **Nizam-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)**, Ankara: V. C 7. Baskı, Türk Tarih Kurumu, 2007, s. 214-218.

Köse, İsmail, “Çok Partili Siyasi Hayat, Partilerin Seçim Beyannameleri ve Propaganda Görselleri (1950-1951)”, **İletişim ve Diplomasi**, T.C. Başbakanlık Basın-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Yıl 2, S 3, Temmuz-Aralık 2014.

———, “Yalta ve Potsdam Konferansları: Sovyetler Birliği'nin Türk Boğazlarında Egemenlik Paylaşım Talepleri”, **Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, S 19, Güz, 2015, s. 241-276.

Semiz, Yaşar ve Akgün, Birol, “Dostluktan Krize: İkinci Dünya Savaşı Sürecinde Türk-Rus İlişkileri”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, C 8, Yıl 7, S 14. 2007. s. 239-270.

Seydi, Süleyman, **The Turkish Straits and the Great Powers: From the Montreux Convention to the Early Cold War, 1936-1947**, Isis Press, İstanbul, 2003.

———, **An Outline of 2000 Years of Turkish History**, Ministry of Culture and Tourism, Ankara, 2009.

Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)**, C I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983.

Wixman, Ronald, “Sovyetler Birliği'nde 'Etnik Kimlik' Terim ve Konseptler”, **Kafkasya Yazıları**, S 7, Güz 1999, s. 18-35.

Yaman, Ahmet Emin, “II. Dünya Savaşında Türkiye'de Asker Mülteciler ve Gözaltı Kampları (1941-1942)”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C XXI, S 33, 2003.

Gazeteler

Abadan, Yavuz, "Postdam Kararları", **Cumhuriyet**, 5 Ağustos 1945.

Adalet Gazetesi, "İnönü'nün Hizmet Faturası", 7 Ekim 1965.

Ayın Tarihi, Temmuz 1951.

Cumhuriyet, "İrkçuların Davası Bitti", 30 Mart 1945.

Cumhuriyet, "Avrupa Kamplarındaki Türklerin Durumu", 14 Kasım 1947.

Cumhuriyet, "Konferansın Kararları", 3 Ağustos 1945.

Danışmend, İsmail Hami, "Türk Mültecilerin Moskoflara Teslimi", **Milliyet**, 1 Mayıs 1952.

Dünya, "1942 Yılında Türkiye'ye Sığınan Rus Basın Ataşesi ve Gizli Servis Subayı İsmail Ege'nin Bir Makalesi", 23 Mart 1954.

Kadir Dikbaş tarafından geri iade edilmeyenlerle ya da akrabalarıyla yapılan röportaj, 3, 5-6 Şubat 1990.

Milliyet, "Kılıç Ali Hatıralarını Anlatıyor, 200 İrkdaşımızın Ruslara Tesliminin Hikâyesi", 29 Nisan 1952.

New York Daily Times, "Latest Intelligence, Senate", December 13, 1851.

Son Saat, "Memduh Tezel 160 Mültecinin Ruslara Teslimini Anlatıyor", 15 Nisan 1950.

Son Saat, "Rus'lara Teslim Edilerek Ölüme Verilen 160 İnsan", 14 Nisan 1950, s. 1-2.

İnternet Siteleri

https://www.unodc.org/documents/human-trafficking/Toolkit-files/08-58296_tool_7-9.pdf (18.11.2015).

<http://www.kadirdikbas.com/boraltan-koprusu-katliami-kizil-ordu-1945ten-ders-alinmali/> (23.11.2015).

<http://www.cumhuriyetarsivi.com/monitor/index.xhtml> (01.10.2015).

<http://www.zerkalo.az/o-kom-govoril-erdogan/> (08.01.2016).

http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bati&arama=kelime&gu id=TDK.BATI.575a83-003b1758.94903790 (10.06.2016).

BORALTAN FACIASI: TÜRK KÖKENLİ SOVYET VATANDAŞI MÜLTECİLERİN
SOVYETLER BİRLİĞİ'NE İADESİ (1945)

Sayı: 93

185

EK-I. 1942 yılı Temmuz ayında Türkiye'de *enterne* edilerek kamplara yerleştirilmiş asker mültecileri gösterir cetvel. (**ATASE II. DSK**, 1942, Belge No: 1-032-2).

Yabancı mülteci ve savaş esirleri için alınmış olanların 15 / 7 / 1942 tarihine mukabül karne cetvelidir.

1-190

Kampın İsmi	YUNAN		ALMAN		FRANSIZ		İTALYAN		RUS		BULGAR		İNGİLİZ		AMERİKAN		İSPANYOL			
	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.		
Nişle kampı	105	2																		
Ankara kampı		107																		
Yozgat kampı			2	3	6	9	6	105												
İsparta kampı			1	10	11	2	2	101												
Erdik kampı								3	32	63	3	101								
Sivas kampı								11	166	72	249									
<i>Adana</i>																				
Yakın	105	2	2	1	10	13	17	205	206	3	361	6	8	17	31	19	104	1	25	
Kampın İsmi	İRAK																			
	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	
<i>Yusuf</i>	1																			
Yakın	1																			
Kampın İsmi	Suhay Erbaş																			
	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.	Sh.	Er.
Nişle kampı																				
Ankara kampı																				
Yozgat kampı																				
İsparta kampı																				
Erdik kampı																				
Sivas kampı																				
<i>Adana</i>																				
Yakın																				

161 1025 1281 14 1885

EK-II. 1942 yılı Temmuz ayında Türkiye’de *enterne* edilerek kamplara yerleştirilmiş asker mültecilerin dağılımını ve kampların yerlerini gösterir harita. (ATASE II. DSK, 1942, Belge No: 1-031-1).

